

„LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS PARLAMENTARŲ (XV–XVIII A.) BIOGRAFINIS ŽODYNAS“: PROBLEMAS IŠKĖLIMAS

Domininkas Burba, Robertas Jurgaitis, Deimantas Karvelis, Žydrūnas Mačiukas, Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas

Vilniaus pedagoginis universitetas

T. Ševčenkos g. 31, Vilnius

El. paštas: lietistkat@vpu.lt

Santrauka

Straipsnyje aptariamos svarbiausios LDK parlamentarų biografinio žodyno (XV–XVIII a.) rengimo problemos, nušviečiama atskirų laikotarpių ir aspektų specifika. Daroma išvada, kad žodynas turėtų suregistruoti visus galimus išsiaiškinti parlamentarų ir pateikti kaip įmanoma išsamesnes, objektyvesnes žinias apie juos, ypač apie parlamentinę veiklą. Žodyno duomenys turėtų svariai prisidėti prie XV–XVIII a. Lietuvos politinio ir parlamentinio elito tyrimų, sudaryti sąlygas naujų metodų, pirmiausia prozopografinio – kolektyvinės biografijos metodo taikymui bei atitinkamiems tyrimų rezultatams pasiekti. Nustačius maksimalų LDK parlamentarų skaičių, išsiaiškinus jų parlamentinės karjeros „laiptelius“, socialinį statusą ir kitus niuansus, galima bus geriau suvokti LDK parlamentinės sistemos specifika, atsivers platesnės galimybės gautus duomenis lyginti su Lenkijos bei Vakarų Europos valstybių analogiškais parlamentinės praktikos pavyzdžiais. Be to, būtų galima geriau išryškinti LDK politinio žemėlapių konfigūracijas.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, parlamentariai, biografinis žodynas.

Įvadas

Pradžioje reikėtų paaiškinti, kodėl „Lietuvos parlamentarų biografiniame žodyne“ yra numatytas tomas, beje, pats didžiausias, skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) parlamentarams. Parlamentarizmas, kaip ir daugelis kitų dalykų, pvz., valstybė, yra istorinis fenomenas, iš esmės besikeičiantis laiko bėgyje. Kita vertus, mažai konstruktyvu skirstyti jį į „senąjį“ ar „šiūolaikinį“, taip akcentuojant skirtumus. Išties, jų yra nemažai, pradėdant netgi pačiomis „parlamentarizmo“ ir „parlamentaro“ sąvokomis: 1) LDK parlamentarizmas buvo ne partinis / politinis, bet luominis; sąvoka „partija“ atsirado tik XVIII a. didikų grupuotės prasme, 2) senojo parlamentaro sąvoka, lyginant su šiūolaikiniu, yra platesnė veiklos formų prasme, bet gerokai siauresnė reprezentuojamo socialinio spektro ir elektorato prasme, 3) skiriasi ir pačios Lietuvos valstybės sąvoka: LDK – teritorinė-dinastinė valstybė, o Lietuvos Respublika – tautinė valstybė etnografinėse ribose. Kita vertus, galima surasti ir pakankamai daug panašumų, kurie leidžia ieškoti bendros, istorinę specifika jungiančios definicinės paradigmos. Tai aktualus palyginamųjų diachroninių tyrimų uždavinys. Nepaisant išvardytų išlygų, lietuviškojo parlamentarizmo pradžia laikytinas būtent LDK laikotarpis, tiksliau – XV–XVIII a. Kaip ir Lenkijoje, būtent jis, o ne tarpukaris (1918–1940 m.) galėtų būti įvardijamas ir pirmąja Respublika. Tačiau tai atskiros, beje, ir pakankamai aktualios diskusijos tema, kuriai aptarti numatyta surengti specialų seminarą.

Kaip matyti, LDK parlamentarų biografinio žodyno tomas apims daugiau kaip tris šimtmečius. Vertinant XXI a. pradžioje, ši epocha gali atrodyti kaip vientisas, palyginti mažai problemų keliantis laikotarpis. Tačiau yra atvirkščiai: joje įvyko nemažai esminių lūžių, kurie ir parlamentarizmo raidos požiūriu gali būti prilyginti esminiams XX a. lietuviškojo parlamentarizmo pokyčiams. Iš esmės „lietuviškas“ Seimas veikė tik mažesnę šio laikotarpio pusę – iki 1569 m. Vėliau daugiausia galima kalbėti apie LDK atstovavimą bendroje Abiejų Tautų Respublikos aukščiausios valdžios institucijoje. Todėl, žvelgiant į parlamentarizmo raidą LDK, galima sąlygiškai išskirti kelis, nors ir labai nelygiaverčius laiko atžvilgiu etapus: 1. parlamentarizmo genezė (iki XV a. pabaigos), 2. ikireforminis pareigybinis Seimas Aleksandro Jogailaičio, Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto valdymo pradžios laikais (iki 1566 m.), 3. nuo reformų iki Liublino unijos: trumpas tradicinio Seimo veiklos etapas, 4. LDK atstovų dalyvavimas Abiejų Tautų Respublikos parlamentinėje sistemoje, 5. XVIII a. antros pusės reformos. Skirstyti galima ir kitaip.

Dėl laikotarpio, tiksliau tyrimų – jų menkumo ir ypač šaltinių specifikos fragmentiškumo bei kitų vėlyvųjų viduramžių-ankstyvųjų naujųjų laikų šaltiniams būdingų ypatumų, šio tomo parengimas reikalauja daugiausia laiko, darbo ir daugumos autorių. Pz., jeigu XV a. šaltinių medžiaga daugiausia yra publikuota ir rankraštinės yra mažai, tai apie vėlesnę epochą to negalima pasakyti. Tokie archyvai kaip „Lietuvos Seimo archyvas“ ar „Lenkijos–Lietuvos Seimo archyvas“ nėra žinomi. Todėl šį tomą numatyta publikuoti vėliausiai, o autorių grupė, dirbanti su senojo laikotarpio parlamentarų biogramomis, yra didžiausia. Dėl labai didelio parlamentarų skaičiaus, esant būtinybei, tomas galės būti padalintas į kelias dalis.

Dėl viso to šio laikotarpio Lietuvos parlamentarų biografinio žodyno rengimas yra labai sunkus, tačiau kartu ir labai prasmingas, visapusiškai reikalingas tyrimų objektas, kurio įgyvendinimas iš esmės prisidėtų prie žymiai geresnio ne tik parlamentarizmo, bet ir daugelio senojo laikotarpio Lietuvos valstybės raidos klausimų nušvietimo.

Straipsnio tikslas – aptarti svarbiausias LDK parlamentarų biografinio žodyno rengimo problemas, atskirų laikotarpių ir aspektų specifika. Šitoks tyrimas iki šiol nebuvo atliktas.

1. Bendrosios problemos

Kaip minėta, XV–XVIII a. laikotarpis specifiskas dėl kitokios parlamentinio gyvenimo struktūros. Pirmą: iki Liublino unijos vyko atskiri Lietuvos Seimai, kuriuos pakeitė bendrieji Lenkijos–Lietuvos Seimai, kuriuose lietuviai sudarė mažumą. Antra: Seimai, tiksliają to žodžio prasme, priešingai nei vėlesniais laikotarpiais, nebuvo vienintelės parlamentinio gyvenimo arenos, aukščiausiąją įstatymų leidžiamąją valdžią. Be jų parlamentiniam gyvenimui skirtingu mastu priklausė generalinės konfederacijos, turėjusios daugelį parlamentų požymių. Jos paprastai įtraukiamos ir į Seimų sąrašus.

Maždaug iki XVII a. vidurio svarbios LDK parlamentinės institucijos buvo generaliniai seimeliai bei LDK konvokacijos. Pavieniai jų sušaukimo faktai žinomi ir XVII a. antroje bei XVIII a. pirmoje pusėje (generaliniai seimeliai surengti 1685, 1710, 1756 m.; konvokacijos – 1703, 1705 m.). Generalinių seimelių funkcijas tam tikru mastu „perėmė“ konsultacinio pobūdžio institutas – provincijų sesijos Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) bendrųjų Seimų metu, bet jos, be abejo, laikytinos integralia Seimų gyvenimo dalimi. Tyrinėtojų požiūriai į konfederacijas skirtingi, tačiau konfederuoti Seimai irgi imtini domėn. Jais, pvz., buvo Keturmetis Seimas (1788–1792 m.). Ir šiame laikotarpyje pasitaiko fiktyvių Seimų problemų, kaip antai 1717 m. Nebylusis Seimas ir dar keli kiti. Šis ir kiti parlamentinio gyvenimo faktai rodo nelegalaus parlamentarizmo konceptą, kuris, kaip matyti, gali būti daugiau mažiau aptinkamas visuose laikotarpiuose.

Grįžtant prie laikotarpio parlamentarizmo specifikos, reikia pabrėžti, kad istoriografijoje diskutuojama parlamentarizmo pradžios chronologija. XV a. Lietuvos parlamentarizmo būklę galima apibrėžti kaip „protoparlamentinę“, o institucijas – „protoparlamentinėmis institucijomis“: parlamentarizmo užuomazgos egzistavo, tačiau institucijos funkcionavo nepastoviai, nebuvo susiformavusi pastovi parlamentarų sudėtis, neaiškūs patekimo į bajorų sueigas kriterijai, iki galo neišryškintos seiminių institucijų prerogatyvos, galiausiai, dažnu atveju vyko proginis darbas. Valstybinės bajorų sueigos vyko jau XV a. penktą dešimtmetį (1445–1446 m. sandūra, 1446 m. rugsėjis), XV a. viduryje (1451, 1453 m.), jos ir gavo Didžiosios sueigos ar Seimo (perimtą iš Lenkijos) pavadinimą. Kiek anksčiau iš Didžiojo Kunigaikščio tarybos formavosi parlamento aukštieji rūmai – „lietuviškas Senatas“ – Ponų taryba. Šių institucijų veikla glaudžiai susipynusi, sprendimai priimami dalyvaujant tiek Ponų tarybai, tiek platesniam bajorų ratui.

Didesnių problemų tarsi nekyla dėl amžiaus pradžios parlamentinės struktūros. Tyrinėtojai sutaria dėl pareigybinio Aleksandro Jogailaičio (1492–1506 m.) laikų Seimų pobūdžio. Gana dažnuose Seimuose dalyvauja iš esmės tik įvairaus lygio ir rango pareigūnai. Šį laikotarpį galima apibūdinti kaip didikų dominavimo ir nedidelio bajorijos vaidmens Seimo darbe etapą. Stiprėjant sosto padėčiai, valdovui teko skaitytis tik su kelių giminų dominavimu valdančiajame Lietuvos elite (Radvilų, Mangirdų, Zaberezinskių, Kęsgailų, Alšėniškių, Kiškų, Goštautų). Jie nutardavo pagrindiniais klausimais. Jau tuo metu susiformavo tradicija kviesti ponus į Seimus asmeniškai, specialiais raštais.

Pasikeitusi geopolitinė padėtis Žygimanto Senojo laikais (1506–1548 m.), ypatingai karo veiksmai su Maskva, reikalavo keisti Seimų vykdymo eigą. Teoriškai visuotinis bajorijos dalyvavimas Seimų veikloje reiškė ėjimą pradžioje nuo pagrindinių valsčiaus-pavieto pareigūnų dalyvavimo (pirmiausia vėliavininkų) iki dviejų deputatų ir vėliavininko delegavimo į Seimus. Ypač ryškūs pokyčiai nuo 1512 m., kai pavyko pasiekti 2 pavieto atstovų rinkimus ir siuntimus į Seimus.

Žygimanto Augusto valdymo pradžia (1544–1566 m.) yra labai svarbus laikotarpis Lietuvos parlamentinei veiklai. II Lietuvos Statutas (toliau – LS) (1566 m.) galutinai, nors ir ne itin išsamiai, nustatė Seimų vyksmo tvarką, reglamentavo jų funkcijas, atstovavimo tvarką. Galima kalbėti apie normaliai funkcionuojančio lietuviškojo parlamento veiklos pradžią. Tačiau sėkmingas tokių Seimų darbas vyko unijos su Lenkija kontekste ir buvo labai trumpas: nuo 1566 m. iki 1569 m.

Nuo XVI a. vidurio iki XVIII a. pabaigos galima kalbėti ir apie kai kurias konstantas. Teisine prasme Seimą sudarė trys luomai: Karalius ir Didysis Kunigaikštis atstovavo karūnai, Senatas – dvasinei ir pasaulietinei valdžiai, Pasiuntinių rūmai – bajorijai. Karalius pirmininkavo senato posėdžiams, jis šaukė ir Seimus. Siauresne prasme Lenkijos–Lietuvos parlamentas buvo sudarytas iš dviejų rūmų – Senato ir Atstovų. Šis modelis kiek primena Anglijos parlamento struktūrą. 1573 m. Henriko Valua artikuluose nustatyta, kad eilinis Seimas renkasi kas 2 metus, posėdžiams numatytos 6 savaitės. Nėiliniai Seimai būdavo šaukiami esant būtinybei, formaliai 2 savaitėms. 1565 m. įkūrus pavietų seimelius, buvo nustatytas 2 pasiuntinių iš pavieto į Seimą, vykstančių su atitinkamomis instrukcijomis, skaičius. 1764 m. Seimo Konstitucija sudarė prielaidas bei atvėrė kelią 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje įtvirtinto naujo požiūrio į pasiuntinio statusą įtvirtinimui, kai jis nėra saistomas priesaikos instrukcijai. Tokiu būdu paradoksaliai grįžta į XVI a. vidurio situaciją, nors, be abejo, kitu lygiu. Šios ir kitos XVIII a. antroje pusėje įvykdytos reformos leidžia kalbėti apie šiuolaikinės parlamentaro sampratos (statuso prasme) užuomazgas.

XIV a. pabaigoje su Lenkija sudaryta unija tiesiogiai nepaveikė lietuviškojo parlamentarizmo. 1413 m. Horodlės unijos postulatas dėl bendrų lenkų-lietuvių Seimų rengimo Liubline ar Parčeve taipogi nebuvo įgyvendintas. Štai globalinis klausimas – 1569 m. Liublino unijos padariniai Lietuvos valstybingumui apskritai ir parlamentarizmui konkrečiai. Kaip žinome, šalia bendro valdovo rinkimų, bendros užsienio politikos buvo įgyvendintas ir unijos akto punktas dėl bendrų Seimų rengimo. Tačiau kartu išliko tokie Lietuvos valstybingumo požymiai kaip teisė, sienos, pareigybės, išdas, armija, – tai liudija, kad susiformavo specifinė federacinė valstybė. Kita vertus, Lietuvos valstybingumas *de jure*, o ypač – *de facto*, buvo apribotas. Lietuvos parlamentarų žodyno požiūriu svarbu tai, kad po Liublino unijos Lietuvos parlamentariai išlieka, tačiau ne Lietuvos, o Lenkijos–Lietuvos parlamente. Vadinasi, tai, kad Liublino unija pradėdant, LDK parlamentarų žodyne turi atsispindėti pirmiausia Lietuvos atstovai bendruose Seimuose ir 2 generalinės konfederacijos, problemos galutinai neišsprendžia; reikia nuspręsti ir dėl kitų dalykų.

XV–XVIII a. laikotarpio parlamentarų sąrašo, o juo labiau biogramų sudarymas yra ypač sunkus darbas. Duomenų jam reikia ieškoti pačiuose įvairiausių šaltiniuose, nes literatūroje atsispindi tik nedidelė dalis parlamentarų. Štai XV a. – Seimo genezės laikotarpyje daugiau duomenų išliko tik apie aukščiausią bajorijos viršūnę ir jos dalyvavimą sprendžiant valstybinius klausimus. Lidijos Kočerskos teigimu, galima nustatyti 60 asmenų, dalyvavusių Ponų tarybos veikloje. Tačiau dauguma dalyvių lieka nežinomi. Teks susitaikyti su tuo, kad dalis potencialių parlamentarų, nekalbant šiuo atveju apie jų priskyrimo šiai kategorijai pagrįstumą, liks nežinomi. Aiškesni XVI a. pradžioje Seimų veikloje dalyvavusių Lietuvos parlamentarų sąrašai. Ši problematika istoriografijoje jau sulaukė ir rimtesnių studijų. Aleksandro Jogailaičio laikais žinomi net 4 didesni Seimai, į kuriuos susirinko ne tik LDK valdantysis elitas, bet taip pat gausiai atstovavo Lietuvos provincijai (pavyzdžiui, 1492 m. Seime dalyvavo ir po 10–20 žymiausių LDK provincijos bajorų), tačiau iš esmės jie neturėjo jokios sprendimo teisės, o Seimai priminė pirmuosius Vytauto–Jogailos laikų susirinkimus. Realiai reikalus sprendė ir visuomet Seimuose dalyvavo Ponų tarybos nariai (siaurasis ratas): Vilniaus vyskupas, Vilniaus ir Trakų vaivados, Vilniaus ir Trakų kaštelionai, Žemaitijos seniūnas, žemės maršalas, kancleris, kai kada platesnė patariamoji taryba: didžiųjų pavietų vietininkai (Naugarduko, Gardino, Minsko, Kauno, Slonimo, Volkovysko, Palenkės seniūnai), rusų

žemių vietininkai, dauguma dvaro pareigūnų, išdininkai, raštininkai. 1492–1506 m. Seimuose iš viso dalyvavo ir LDK elitui priklausė 125 pareigybes per 15 metų ėję 235 asmenys.

Žygimanto Senojo laikais dalyvaujančiųjų Seimuose padaugėjo. Matome privalomai dalyvaujančią siaurąją Ponų tarybą, dvaro pareigūnus, seniūnus ir laikytojus, Žemaitijos tijūnus, pakamarius ir vėliavininkus. Taip pat specialiai valdovo pakviestus ponus ir kunigaikščius. Kaskart atstovaudavo apie 100–130 asmenų. Kiek konkrečiai asmenų dalyvavo per beveik 40 metų laikotarpį, dar nėra aišku. Nuo 1566 m. II LS nustatyta, kad Seimą turi sudaryti kunigaikščiai, pasaulietiniai ir dvasiniai PT nariai, maršalai, žemės ir dvaro pareigūnai, vėliavininkai, pavietų ir žemės pasiuntiniai. Taigi Seimuose dalyvavo Vilniaus, Lucko, Žemaitijos ir Kijevo vyskupai, visi vaivados, kaštelionai, 18 valdovo maršalų, dvaro pareigūnai, seniūnai, laikytojai, didikų šeimos, kunigaikščiai. Konkretūs duomenys 1569 m. Seime, be dviejų našlių (tai antra nuoroda šaltiniuose, pirmą sykį paminėta 1507 m., apie moterų dalyvavimą Seime), nurodyti 79 asmenys, taip pat 14 kunigaikščių ir ponų giminių. Nuo XVI a. antros pusės Lietuva abiejose Seimo dalyse galėjo turėti nuo 71 iki 85 atstovų (nuo 27 iki 35 Senate ir nuo 44 iki 50 pasiuntiniais). Palyginti: Lenkija gavo nuo 112 iki 121 Senate ir nuo 113 iki 127 – pasiuntiniais. Kol kas tikslus to meto parlamentarų skaičius nėra žinomas. Manytina, kad ne mažiau kaip 200 asmenų, nes, tarkim, 46 senatoriai lietuviai dalyvaudavo Seimų darbe 1572–1587 m. Iš viso XVI a. priskaičiuotina ne mažiau kaip 700 lietuvių parlamentarų.

Kalbant apie vėlesnę epochą pažymėtina, kad sudarant parlamentarų sąrašus tenka pasiremti kai kurių amžininkų suregistruotais atskirų laikotarpių parlamentarais, taip, pavyzdžiui, darė Kristupas Zaviša. Pametiniai parlamentarų sąrašai buvo fiksuojami Seimų dienoraščiuose, kai kada memuaristikoje ir korespondencijoje, XVIII a. rašytinėje ir periodinėje spaudoje, politiniuose kalendoriuose. Šiaip ar taip, toji informacija yra labai fragmentiška, ją reikia pildyti ir tikrinti. Akivaizdu, kad siekdami išvengti didesnių klaidų – nepriskirti parlamentarams jais nebuvousių ir nepriskirti buvusiųjų asmenų, turėtume pasitelkti kompleksinę šaltinių bazę. Be jau minėtų šaltinių, reikėtų naudotis seimelių instrukcijomis, kurių interpretavimas tais atvejais, kai rinkiminis seimelis skildavo, irgi nelengvas. Tuomet formaliai turėjo lemti Seimo sprendimai, bet jie irgi būdavo įvairūs, o kartais jų iš viso nežinome. Kiek paprasčiau yra su Vilniaus miesto pasiuntinių instrukcijomis, kurių daugelis yra išlikusios. Seimų dienoraščiai – vienas iš patikimiausių šaltinių LDK parlamentarų sąrašui sudaryti ir, ko gero, vienintelis, leidžiantis atskleisti atskirų parlamentarų aktyvumą (pasisakymų skaičius, turinys, replikos, dalyvavimas komisijose, parlamentarų apsisistojimo vietas ir pan.). Naudingi yra ir generalinių konfederacijų bei kitų parlamentinių institucijų aktai. Tad norint turėti išsamų LDK parlamentarų sąrašą, reikia nemažai padirbėti ne tik nustatinėjant nežinomus pasiuntinius, bet ir tikslinant istoriografijoje žinomus atvejus. Kartais net nemažos pastangos neduoda laukiamų rezultatų – dalies parlamentarų identifikavimas itin problemiškas, arba dėl įvairiausių priežasčių paprasčiausiai neįmanomas. Anksčiau minėtos aplinkybės liudija, kad iškyla būtinybė spręsti ir tokią konkrečią problemą – kokių parlamentinio gyvenimo institucijų dalyvius priskirti prie parlamentarų ir įtraukti į žodyną. Šiame žodyne bus laikomasi minimalistinio principo, pirmiausia orientuojantis į Seimus ir generalines konfederacijas.

Parlamentarų biogramų sudarymo galimybės yra labai diferencijuotos. Vienais atvejais galima parengti iki keliasdešimties puslapių išsamaus teksto, o kitais tenka apsiriboti vien tik paties fakto nustatymu – asmens įvardijimo parlamentaru. Tačiau kitaip ir būti negali, tokia šio laikotarpio šaltinių tyrimo specifika. Mažiausia duomenų yra apie ankstyviausius laikotarpius, pirmiausia – XV a. Retai tepavyksta nustatyti konkretaus asmens dalyvavimo Seimuose laiką, užimamas pareigas Seimo darbo metu, kai kada ir ankstesniu laiku, konfesinę priklausomybę. Taigi įmanoma nušviesti tik bendros Seimo veiklos foną, svarstyti klausimus, tuo tarpu atskiro parlamentaro aktyvumas, dalyvavimas debatuose liks anonimiškas. Žymiai didesnės galimybės yra tiriant XVIII a.

2. Atskirų laikotarpių specifika

a) XV amžius

XV a. LDK parlamentarizmo istorijos ir parlamentarizmo genezės problemos aptariamos daugelyje studijų, publikuotų dar XX a. pradžioje^[1]. Bendro atsakymo apie Seimo genezę, faktorius, lėmusius jo atsiradimą bei tolesnę raidą, nepateikta. O Seimo genezės klausimas parlamentarų biografinio žodyno rengimo kontekste ypač svarbus: reikia nustatyti bent apytikslę chronologinę ribą, nuo kurios politikai jau laikytini parlamentarais ir įtrauktini į žodyną.

Pirmasis lietuvių parlamentarizmo genezę ir raidą aptarė rusų istorikas Matvejus Liubavskis, išskeldamas mintį, jog Seimo atsiradimą Lietuvoje ypač skatino Lietuvos suartėjimas su Lenkija XIV a.^[2] Neatsitiktinai lietuviškojo Seimo pradžia jis laikė 1401 m. M. Liubavskio veikalas susilaukė istorikų ir pritarimo, ir priekaištų. Su kai kuriomis išlygomis jo nuomonei pritarė Fiodoras Leontovičius. Prie M. Liubavskio koncepcijos kritikų pirmiausiai minėtinas Nikolajus Maksimeiko, įrodinęs, kad Seimo ištakos yra senesnės, nes dar XIII a. lietuvių bajorai turėjo kunigaikščio rinkimo galimybes. Antra vertus, anot autoriaus, Seimas tikrąją valdžios institucija tampa tik 1492 m. Aptardamas priežastis, lėmusias Seimo susikūrimą, N. Maksimeiko pastebėjo, kad institucijos kūrimąsi skatino Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės galios išaugimas^[3]. Mitrofanas Dovnaras-Zapolskis, Viktoras Čermakas atkreipė dėmesį į XVI a. vidurio LDK reformų reikšmę, po kurių LDK Seimas įgavo institucionalizuotą pavidalą. 1492 m. Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro privilegijos, kaip padėjusios pamatus institucionalizuotai parlamentarizmo raidai Lietuvoje, reikšmę akcentavo ir Joanikijus Malinovskis^[4]. M. Dovnaro-Zapolskio teigimu, Seimo institucionalizavimo prasme taip pat reikšminga 1447 m. Didžiojo Kunigaikščio Kazimiero privilegija. Istorikas Ježis Ochmanskis (Jerzy Ochmański) tvirtino, kad Seimas, kaip institucija, tapdamas diduomenės organu, formavosi Kazimiero laikais, o savo ištakomis siekė dar XIV a. vykusias sritines sueigas.^[5] J. Ochmanski pozicijai dėl elitarinio Seimo veiklos pobūdžio pritarė Edvardas Gudavičius, įvertindamas diduomenės valdžios įsigalėjimą ir bajorų visuotinio luominio atstovavimo plėtrą XV a. bei akcentuodamas turimos žemėvaldos dydį ir užimamos pareigybės reikšmę.^[6] Naują požiūrį apie parlamentarizmo raidą LDK pateikė tyrinėtojas Andžejus Rachuba (Andrzejus Rachuba).^[7] Akcentuodamas struktūrų evoliucijos reikšmę, parlamentarizmo ištakas autorius sieja su XIII–XIV a. fiksuojamais naratyvinių šaltinių duomenimis.^[8] Naujais parlamentarizmo raidos lūžio momentais A. Rachuba išskiria 1385–1387 m. (ypač Jogailos privilegiją LDK bajorams) bei 1413 m. įvykius.^[9] Lemtingais faktoriais,

skatinusiais parlamentarizmo raidą XV a., A. Rachuba įvardijo valstybinių pareigybių ir Ponų tarybos institucijos formavimąsi. XV a. trečiajame dešimtmetyje (1421, 1423, 1424, 1425 m.) vykę *conventio generalis, conventus*, nors ir nebuvo Seimais tikraja prasme, skatino LDK bajorijos politinę edukaciją ir žymėjo išaugusią jų įtaką valstybėje^[10]. XV a. ketvirtą dešimtmečio įvykiai ir Didžiojo Kunigaikščio Kazimiero valdymo laikai rodė jau naują parlamentinės veiklos kokybę. Parlamentarų biografiniam žodynui labai vertingi ir paskutiniu metu pasirodę darbai, aptariantys personalinę XV a. LDK politinio proceso parlamentarizmo pusę. Šiuo aspektu išskirtini L. Korčiak, Kšištofo Petkievičiaus (Krzysztof Pietkiewicz) ir Rimvydo Petrausko tyrinėjimai^[11].

Taigi dauguma tyrinėtojų lietuviškojo „institucinio“ parlamentarizmo ieško XV a. viduryje, nors dėl konkrečios datos nesutaria. XV a. (iki 1492 m.) LDK parlamentarizmas apibrėžtinai „protoparlamentarizmo“, „protoparlamentinių institucijų“ sąvokomis^[12]. XV a. raidoje institucijos funkcionuoja nepastoviai, nesusiformavusi nuolatinė parlamentarų sudėtis, neiškūš patekimo į jas kriterijai, iki galo neišryškintos seiminių institucijų prerogatyvos, be to, dažnu atveju vyksta proginiis darbas. Tik 1492 m. Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro privilegija teisiškai įtvirtino Ponų tarybos kompetencijas užsienio politikos (sutarčių rengimas, pasiuntinių siuntimas), valstybės išlaidų, įstatymų leidybos, karo ir taikos klausimų sferose^[13]. Aptariant XV a. parlamentarizmą, pirmiausia dėmesys kreiptinas į Ponų tarybos veiklą. Jau nuo XV a. penkto dešimtmečio vidurio Didžiojo Kunigaikščio ir Ponų tarybos darbe dalyvauja gausesnis bajorų skaičius, o šios bajorų sueigos gauna Didžiosios sueigos ar Seimo – *conventus, conventus generalis, Richttage* vardą (1445 m. spalio 15 d.^[14], lapkričio 30 d.^[15], 1446 m. rugsėjo 17 d.^[16], 1447 m. gruodžio 28 d. – 1448 m. sausio 18 d.^[17]). Pastarosios funkcijos XV a. plėtėsi. Nuo piniginių mokesčių rinkliavų, karo, tarnybos ir savignyos klausimų, – iki įstatymų leidybos (1468 m. Kazimiero teisyne priėmimas) bei Didžiojo Kunigaikščio elekcijos (1492 m. rinkimai).

Tyrinėtojai nesutaria ir dėl Didžiųjų Kunigaikščių Kazimiero ir Aleksandro valdymo laikais (iki 1500 m.) vykusių Seimų skaičiaus. Mečislovo Jučo teigimu, Kazimiero laikais vyko 14, Aleksandro laikais – 3 Seimai^[18]. A. Rachubos skaičiavimais, Didžiojo Kunigaikščio Kazimiero valdymo laikais vyko 20 Seimų – 1445 m. (2, Gardine ir Vilniuje), 1446 m. (Brastoje), 1447 m. (Vilniuje), 1448 m. (Naugarduke), 1450 m. (Vilniuje), 1451 m. (2, Vilniuje), 1452 m., 1453 m. (Vilniuje), 1454 m. (Brastoje), 1456 m. (Vilniuje), 1460 m. (Brastoje), 1461, 1463, 1466, 1468 m. (Vilniuje), 1469 m. (Gardine), 1473 m. (Vilniuje), 1478 m. (Brastoje).^[19] Aleksandro valdymo laikais susirinko 10 Seimų, tačiau, net sprendžiant svarbius valstybei klausimus, dažnai būdavo apsiribojama Ponų taryba.^[20] M. Liubavskio tyrinėjimus^[21] iš Aleksandro valdymo laikų pratęsęs K. Petkievičius nuo 1492 iki 1501 m. suskaičiavo 6 Seimus: 1492 m., 1493 m. (2 kartus), 1496 m., 1499 m. ir 1501 m.^[22]

XV a. parlamentarų sąrašo sudarymas komplikotas. Naratyvinių šaltinių duomenys dažnu atveju yra neišsamūs, anoniminiai, taigi dauguma Seimų dalyvių lieka nežinomi (*i innyje panowie, i wsi panowie rada nasza, nos prelati, barones et nobiles, aliisque nobilibus et boiariis*). 1448 m. kalbama apie dalyvavusius *prelati et barones*, 1460 m. – *primores* (žymiausieji), tuo tarpu 1446, 1452, 1456 m. Seimai liudija gausesnį bajorų dalyvavimą – *alii barones, milites, nobiles, proceres, et boiari*. Tikslesnės informacijos suteikia juridiniai dokumentai ir juose fiksuojami dokumento liudininkai. Šiuo atveju daugiau duomenų turime apie aukščiausią bajorijos viršūnę ir jos dalyvavimą sprendžiant valstybinius klausimus. Gana dažnai tokiuose dokumentuose figūruoja aukščiausi LDK dvasiniai ir pasaulietiniai pareigūnai – Vilniaus vyskupas, sričių kunigaikščiai, kancleris, Vilniaus, Trakų vaivados, kaštelionai, Žemaitijos, Lucko seniūnai, didieji (žemės), dvaro (valdovo) maršalai. XV a. antroje pusėje šis pareigybių sąrašas, perimdamas Lenkijos tradicijas, plėtėsi, kartu įtraukdamas LDK sričių seniūnus. Vis tik lemiamą politinį svorį turėjo 8 svarbiausias pareigybes užimantys didikai: Vilniaus vyskupas, Vilniaus vaivada, Vilniaus kaštelionas, Trakų vaivada, Trakų kaštelionas, Žemaitijos seniūnas, Didysis (žemės) maršalas, kancleris.^[23] Pastaroji grupė neabejotinai buvo galingiausia ekonomine prasme, daugelio jų ar jų pirmtakų politinė karjera prasidėjo dar Vytauto epochoje, tai, žinoma, lėmė ir jų artimi giminytės ryšiai. Remiantis L. Korčiak duomenimis, galima kalbėti apie orientacinį 60 asmenų dalyvavimą Ponų tarybos veikloje iki 1492 m.^[24] Pastarasis skaičius yra apytikslis, jis galėtų būti plečiamas (1492 m. liepos 20 d. Seime minima nuo 10 iki 20 bajorų iš kiekvienos srities).

Galima konstatuoti, kad XV a. parlamentarų sąrašas nebus baigtinis, nes tuo periodu dar nenusistovėjo patekimo į jį reikalavimai. Taip pat yra tikimybė, kad nemaža dalis pareigūnų, sričių seniūnų dalyvavo Seimų veikloje, tuo tarpu šaltiniuose jų vardai atskirai nepatvirtinti.

Istorinių šaltinių informacija apie biografinius XV a. parlamentarų faktus nėra gausi. Bendrame fone reikšmingu rezultatu laikytinas asmens įvardijimas parlamentaru, tai yra fakto nustatymas. Čia daug padeda juridiniai dokumentai, kai naratyviniai tyli. Optimistiškame parlamentaro biografijos variante galime nustatyti konkretaus asmens dalyvavimo Seimuose laiką, užimamas pareigybes Seimo darbo metu, kai kada ir ankstesniu laiku, konfesinę priklausomybę^[25]. XV a. Seimų darbo specifika yra ta, jog pavyksta nustatyti tik bendros Seimo veiklos foną, svarstyti klausimus, tuo tarpu atskiro parlamentaro aktyvumas, dalyvavimas debatuose dažnu atveju liks anonimiškas. Nustačius parlamentaro faktą (chronologiją), likusi biografijos dalis, jei įmanoma, privalėtų žymėti skirtingus parlamentaro vardo fiksavimus šaltiniuose, herbą, šaltiniuose fiksuotas gyvenimo datas, giminytę (tėvai, broliai/seserys, žmona, vaikai), tėvoninės valdos, Seimo metu (taip pat prieš ir po jo) užimamos pareigybės, kito pobūdžio politinė veikla, konfesinė priklausomybė, fundacijos ir *memoria*^[26].

b) XVI amžius

Vertinant XVI a. parlamentarizmo specifika, būtina atsižvelgti į jo raidos etapus, žyminčius ir kokybinius, ir kiekybinius atstovavimo Seimui pokyčius. Didesnių problemų tarsi nekyla dėl amžiaus pradžios parlamentinės struktūros. Visi to laikotarpio tyrinėtojai sutaria dėl pareigybinio Aleksandro Jogailaičio (1492–1506 m.) laikų Seimų pobūdžio. Gana dažnuose Seimuose dalyvauja iš esmės tik įvairaus lygio ir rango pareigūnai. Šį laikotarpį galima apibūdinti kaip didikų

dominavimo ir nedidelio bajorijos vaidmens Seimo darbe etapą. Stiprėjant sosto padėčiai, valdovui teko skaitytis tik su kelių giminių dominavimu valdančiąjame Lietuvos elite (Radvilų, Mangirdų, Zaberezinskių, Kęsgailų, Alšėniškių, Kiškų, Goštautų). Jie nutardavo pagrindiniais klausimais. Jau tuo metu galutinai nusistovi tradicija kviešti ponus į Seimus asmeniškai, specialiais raštais. Pasikeitusi geopolitinė padėtis Žygimanto Senojo laikais (1506–1548 m.), ypač karo veiksmai su Maskva, reikalavo keisti Seimų vykdymo eigą. Keliant mokesčius ar uždedant naujus, nebeužteko, kaip Kazimiero ar Aleksandro laikais, vien Ponų tarybos pritarimo. Teko kreiptis į platesnius sluoksnius: į Seimus kvieštis kunigaikščius, LDK žemių ponus ir bajorus. Žygimanto Senojo valdymas įnešė nemažų pakeitimų: stiprinamos „visuomenės“ pozicijos, jų dalyvavimas parlamentinėje veikloje. Teoriškai visuotinis bajorijos dalyvavimas Seimų veikloje reiškė ėjimą pradžioje nuo pagrindinių valščiaus-pavieto pareigūnų dalyvavimo (pirmiausia vėliavininkų) iki dviejų deputatų ir vėliavininko delegavimo į Seimus. Ypač ryškūs pokyčiai nuo 1512 m., kai bajorijai pavyko pasiekti 2 pavieto atstovų rinkimų ir siuntimo į Seimus. Žygimanto Augusto valdymo pradžia (1544–1566 m.) yra labai svarbus laikotarpis Lietuvos parlamentinei veiklai. II LS (1566 m.) galutinai, nors ir ne itin plačiai, nustatė Seimų vyksmo tvarką, reglamentavo jo funkcijas, atstovavimo tvarką. Galima kalbėti apie visiškai normaliai funkcionuojančio lietuviškojo parlamento veiklos pradžią. Tačiau sėkmingas tokių Seimų darbas vyko unijos su Lenkija kontekste ir buvo labai trumpas: nuo 1566 m. iki 1569 m.

Kol kas tikslaus XVI a. vykusių Seimų skaičiaus nėra nustatyta, sąrašai nuolat tikslinami. Bendrų Lietuvos–Lenkijos Seimų po Liublino unijos (1569–1598 m.) skaičius siekia 28, o iš viso XVI a. priskaičiuojami 76 įvykę Seimai. XVI a. pradžioje kyla problemų dėl šaltinių, vėliau prisideda problemos, ar priskirti Seimams visuotinius karinius suvažiavimus, kaip antai 1566 m. Vitebsko suvažiavimą, 1568 m. susirinkimą Radaškonyse ar Lebedeve, kuriuose, oficialiai neskelbiant Seimo sušaukimo, buvo priimti svarbūs valstybei sprendimai, o bajorijos dalyvavimas buvo kur kas gausnesnis nei „tikruose“ Seimuose. Taigi tikslesnis XVI a. Seimų sąrašas ar jo tikslinimas dar laukia tyrimo. Kita problema – Seimų chronologija. Pirmoje amžiaus pusėje dar nebuvo nusistovėjusi Seimo trukmė, viskas priklausė nuo sprendžiamų problemų kiekio. Vieni trukdavo labai trumpai, kiti – be galo ilgai, kaip 1528–1529 m., užtrukęs netgi metus. Mažai žinių apie to meto Seimuose svarstytus klausimus. Nėra ir kompleksinių šaltinių. Duomenų apie to laikotarpio Seimų veiklą randame įvairioje medžiagoje, kuri gali būti ir labai fragmentiška.

Aiškesni XVI a. pradžioje dalyvavusių Seimų veikloje Lietuvos parlamentarų sąrašai. Ši problema istoriografijoje jau sulaukė ir rimtesnių studijų. Aleksandro Jogailaičio laikais žinomi net 4 didesni Seimai, į kuriuos susirinko ne tik LDK valdantysis elitas, bet ir Lietuvos provincijos atstovai (pavyzdžiui, 1492 m. Seime dalyvavo ir po 10–20 žymiausių LDK provincijos bajorų), tačiau iš esmės jie neturėjo jokios sprendimo teisės, o Seimai priminė pirmuosius Vytauto–Jogailos laikų susirinkimus. Realiai reikalus sprendė ir visuomet Seimuose dalyvavo Ponų tarybos nariai (siaurasis ratas): Vilniaus vyskupas, Vilniaus ir Trakų vaivados, Vilniaus ir Trakų kaštelionai, Žemaitijos seniūnas, žemės maršalas, kancleris, kai kada platesnė patariamoji taryba: didžiųjų pavietų vietininkai (Naugarduko, Gardino, Minsko, Kauno, Slonimo, Volkovyso, Palenkės seniūnai), rusų žemių vietininkai, dauguma dvaro pareigūnų, išdininkai, raštininkai. Iš viso 1492–1506 m. Seimuose galėjo dalyvauti LDK politiniam elitui priklausę ir 125 pareigybes per 15 užėmę 235 asmenys. Žygimanto Senojo laikais Seimuose dalyvaujančiųjų padaugėjo. Matome privalomai dalyvaujančią siaurąją PT, dvaro pareigūnus, seniūnus ir laikytojus, Žemaitijos tijūnus, pakamarius ir vėliavininkus, ir taip pat specialiai valdovo pakviestus ponus ir kunigaikščius. Kaskart atstovaudavo apie 100–130 asmenų. Kiek konkrečiai asmenų dalyvavo per beveik 40 metų laikotarpį, dar nėra aišku. Ne mažiau kaip 300 asmenų. Nuo 1566 m. II LS nustatyta, kad Seimą turi sudaryti kunigaikščiai, pasaulietiniai ir dvasiniai PT (Ponų tarybos) nariai, maršalai, žemės ir dvaro pareigūnai, vėliavininkai, pavietų ir žemės pasiuntiniai. Taigi Seimuose dalyvavo Vilniaus, Lucko, Žemaitijos ir Kijevo vyskupai, visi vaivados, kaštelionai, 18 valdovo maršalų, dvaro pareigūnai, seniūnai, laikytojai, didikų šeimos, kunigaikščiai. Konkretūs duomenys 1569 m. Seime, be dviejų našlių (tai jau antra nuoroda šaltiniuose, pirmą sykį paminėta 1507 m., apie moterų dalyvavimą Seime), nurodyti 79 asmenys, taip pat 14 kunigaikščių ir ponų giminių. Kaip žinoma, Abiejų Tautų Respublikos Seimą sudarė 3 luomai: Karalius, Senatas ir pasiuntiniai. Senatą iš Lietuvos: 2 vyskupai – Vilniaus ir Žemaitijos, 10 vaivadų (Vilniaus, Trakų, Bresto, Naugarduko, Vitebsko, Polocko, Smolensko, Minsko, Mstislavlio, Žemaitijos seniūnas), 10 kaštelionų iš LDK, ministrai, maršalas, didysis ir dvaro, kancleris ir pakancleris, išdininkas. Pasiuntinių iš Lietuvos buvo 45. Lietuva abiejose Seimo dalyse galėjo turėti nuo 71 iki 85 savo atstovų (nuo 27 iki 35 Senate ir nuo 44 iki 50 pasiuntiniais). Palyginti: Lenkija gavo nuo 112 iki 121 Senate ir nuo 113 iki 127 – pasiuntiniais. Kol kas tikslius to laikotarpio parlamentarų skaičius nėra žinomas. Manytina, kad ne mažiau kaip 200 asmenų, nes, tarkim, 46 senatoriai lietuviai dalyvaudavo Seimų darbe 1572–1587 m. Iš viso XVI a. susidaro ne mažiau kaip 700 lietuvių parlamentarų.

c) XVII amžius

XVII a. Lietuvos, buvusios bendroje valstybėje su Lenkijos Karalyste, parlamentarizmą pirmiausia reprezentavo bendrieji ATR Seimai, kurių minėtame amžiuje įvyko net 92: 82 Varšuvoje, 5 Krokuvoje, 1 Torunėje ir tik 4 LDK teritorijoje – 3 Gardine ir 1 Lietuvos Brastoje.^[27] Seimų skaičiumi XVII šimtmetis prilygsta XVI amžiui ir pranoksta XVIII, o Seimų reikšmė valstybės politinėje sistemoje pranoksta XVI amžiui. XVII šimtmetyje Seimo kompetencijos monarcho institucijos „galių sąskaita“ išaugo. Seimas buvo atsakingas už tarptautinių sutarčių sudarymą, užsienio pasiuntinių išklausymą, jam priklausė amnestijos teisė, karaliaus valdžios kontrolė. Seimas tapo ne tik įstatymų leidžiamąja valdžia, bet ir suverenia bajoriškiosios ATR valdžia, nuo kurios priklausė normalus viso valstybės organizmo funkcionavimas.^[28] Taip pat nagrinėtina bendrųjų Seimų metu vykusios Lietuvos provincinių sesijų institucija. Tikslaus jų skaičiaus pasakyti neįmanoma, nes specialių tyrimų apie jas istoriografijoje nėra. Šiose sesijose atskirų ATR provincijų, taigi ir Lietuvos atstovai, nagrinėdavo kebliausias Seimų dienotvarkės klausimus.^[29] Išskirtinai Lietuvos parlamentarizmo instituciniu reiškiniu laikytinos Vilniaus (Lietuvos) konvokacijos – LDK bajorų suvažiavimai, vykę su valdovo žinia, kuriuose monarchas siekdavo patvirtinti savo sprendimus, kuriuos atmesdavo Seimas (dažniausiai – mokesčių klausimu), tuo pačiu sumažinant pastarojo vaidmenį. Konvokacijose, kurių daugiausiai buvo XVII a. pirmoje pusėje, dalyvaudavo ne tik pavietų atstovai, bet ir LDK senatoriai. Kartais konvokacijos susirinkdavo pačių LDK piliečių – bajorų iniciatyva. Iš esmės jos nepakeisdavo Seimų, tačiau juos papildydavo.^[30]

Personalinės Seimų istorijos tyrimas, ypač kalbant apie Lietuvos atstovų Seimuose veiklos analizę, užima nedidelę vietą politinės ATR istorijos istoriografijoje. Neretas lenkų tyrinėtojas tvirtina, kad Lietuvos atstovai Seimuose neišsiskirdavo ypatingu aktyvumu ir reformatoriškais pasiūlymais. Visgi tokie tvirtinimai nėra paremti visapusišku ištirtumu, prozopografinio metodo naudojimu, pilnos šaltinių bazės (ne tik oficialių aktų – Seimų konstitucijų, dienoraščių ir pan. nagrinėjimu, bet korespondencijos, memuaristikos) panaudojimu. XVII a. LDK turėjo ne vieną žymų parlamentarą, atstovavusį savo rinkėjus daug kartų, aktyviai dalyvavusį Seimuose. Tačiau, kaip pastebi A. Rachuba, ne visi jie yra žinomi.^[31] Todėl įmanu kelti tokius tirtinus klausimus: išaiškinti visų Lietuvos atstovų ATR Seimuose asmenybes, sudaryti jų sąrašą, atkurti parlamentinės veiklos turinį, nustatyti lietuviškojo parlamentarizmo statusą ATR politinėje sistemoje, apibrėžti XVII amžiaus parlamentarizmo vietą bendroje Lietuvos seiminės istorijos retrospektyvoje. Istoriografijoje nėra nė vieno sintetinio darbo, kuris tiesiogiai atspindėtų personalinę XVII a. Seimų pusę, juolab tarp Karūnos parlamentarų išskiriant LDK atstovus. Nepaprastai gausi lenkų istoriografija, skirta Seimų istorijai, yra palietusi pačius įvairiausius klausimus: Seimų mechanizmo funkcionavimas, Seimų procedūros (parlamentarizmo praktika), konstitucijų (nutarimų) galiojimo problema, reformų projektai Seimuose, išdo ir mokesčių klausimai, Lenkijos-Lietuvos teisių kolizija (nuo antagonizmo iki sulyginimo 1697 m.), atskirų Lietuvos dignitorių (Radvilų, Sapiegu, Pacų) ir jų klientūros vaidmuo, didikų grupuočių politinė konfrontacija, santykiai su lokaliniu bajorų parlamentarizmu (seimeliais), *liberum veto* teisės praktika. Lenkų istorikų dėmesys atskirų Seimų istorijai, virtęs gausiu monografijų kiekiu (iš 92 XVII a. Seimų pavyko suregistruoti 42 Seimams skirtas studijas)^[32], neatskleidžia Lietuvos parlamentarų „kiekybinio poveikio“ (atstovų skaičius), nekalbant jau apie kokybinį (atstovų veiklą), tačiau suteikia neblogų pradinių duomenų imtis tokio tyrimo: išryškina aštriausias Seimuose svarstytas problemas, dažnai pateikia senatorių (taip pat LDK) sąrašus, nurodo šaltinius. Tokie tyrimai vertingi tuo, jog dažnai Seimų veiklą pristato vos ne dienomis, dienoraštinio principu, todėl aprašytų įvykių sraute belieka ieškoti Lietuvos atstovų balso.^[33] Deja, ne visose Seimų monografijose pateikiami dalyvavusių parlamentarų sąrašai,^[34] juolab nė vienoje nėra parlamentarų biogramų, be to, nežiūrint svaraus lenkų politinės istorijos tyrinėtojų įdirbio, daugiau kaip pusė XVII a. Seimų iš vis nėra paliesti tyrinėtojo plunksnos. Svarbia tyrimo problema laikytinas ir Seimų dienoraščių prieinamumas, nes iki šiol publikuoti yra tik trijų Seimų (1672–1674 m.) dienoraščiai. „Lietuviškasis“ ATR parlamentarizmo aspektas išvelgtinas ir kituose darbuose, nagrinėjančiuose dažniausiai vidinius klausimus, tačiau teikiančiuose svarbių duomenų apie Lietuvos atstovų dalyvavimą, kuriant atstovo Seime priesaikos tekstą XVII a. antroje pusėje, jų vaidmenį politinėse didikų ir monarcho tarpusavio intrigose, lietuvių iniciatyvas, trukdant Seimų nutarimų priėmimui ir pan.^[35] Seimų asmenybių kontekste daugiausiai svarstytas senatorių klausimas. Pažymėtinas Ježio Maronio darbas apie Jono III Sobieskio laikų senatorius, kuriame pateikta 166 pasaulietinių ir dvasinių senatorių (32 – Lietuvos) dalyvavimo ir nedalyvavimo minimo laikotarpio Seimuose statistinė lentelė.^[36] Zigmanto Vazos laikų Seimuose posėdžiavusiems Vilniaus dignitoriams skirta V. Kačorovskio studija.^[37] Lietuvos senatorių Seimuose aspektus iš esmės nagrinėjo J. Seredyka ir H. Lulevičius.^[38]

Kokius svarbius aspektus, be įprastinių biografinių duomenų, laikytume reikalingais asmens biogramoje? Išskirtume keletą parlamentarų duomenų bazės komponentų, – tai turtinė padėtis ir socialinis statusas – turimos žemėvaldos apimtis, apsprendusi galimybę užimti urėdus (dalyvavimas seiminėje veikloje netrukė užimti vykdomosios valdžios postų. Aptariamu laikotarpiu valdžių padalijimo principo nebuvimas dar buvo norma), socialinė padėtis (bajoras, dvasininkas ar miestietis) buvo vieni svarbiausių veiksnių luominio parlamentarizmo epochoje. Deja, parlamentarų socialinės sudėties tyrimai netgi Lenkijoje labai reti.^[39] Toliau – religinė priklausomybė ir jos kaita – išpažįstama religija ir konversijos problemos. Tai vėlgi svarbu dėl epochos specifikos – bažnyčios ir valstybės atskyrimo principo nebuvo iki jėzuitų ordino panaikinimo; religinių kovų laikmečio (reformacijos-kontrreformacijos konflikto) atmosfera; dažnas konfesinių disidentų klausimas Seimuose^[40]; glaudus luominių privilegijų ir teisių santykis su išpažįstama religija, taip pat svarbus priklausymas apibrėžtai grupei. Dera pastebėti, jog politinių grupuočių šiuolaikinių partijų prasme XVII a. nebuvo, frakcinių darinių Seime – taip pat. Tačiau įmanoma atskirų Seimų veikloje nustatyti neformalaus pobūdžio parlamentinius sambūrius – karaliaus, didikų giminių, disidentų grupuotes ar grupuotes, kurioms įtaką darė svetimos valstybės (Brandenburgas, Austrija, Prancūzija). Ypač tai būdinga XVII a. antrosios pusės Seimams.^[41] Labai svarbu parlamentaro politinės veiklos rezultatyvumas – asmeninis indėlis LDK suvereniteto apsaugojimo raidoje (pvz., kova dėl Seimų vietos perkėlimo į LDK teritoriją ar dėl mokesčių bei visuotinio šaukimo prievolės taikymo), svarbių parlamentinių pareigybių atlikimas (buvimas senatoriumi ar Seimo maršalu), įtaka parlamentarizmo krizės apraiškoms. Pastarasis reiškinys ypač charakteringas XVII amžiuje, kadangi ne visi Seimai, į kuriuos buvo susirenkama, tęsdavosi numatyta laiką. Štai, nors 1688 m. valdovas Jonas III Sobieskis sušaukė Seimą Gardine, jis išsiskirstė dar neišrinkus vadovo. Panašiai nerezultatyvūs buvo 1637, 1639, 1665 m. Seimai, kuriems pirmininkavo būtent LDK atstovai^[42]. Svarbu nustatyti, kiek Lietuvos parlamentarų veikla prisidėjo prie destruktivosios *liberum veto* teisės praktikavimo Seimuose, ir apskritai jų vaidmenį leislatyvinėje srityje. Nors derėtų nepamiršti, kad įstatymų (konstitucijų) priėmimas tuometiniame politiniame mentalitete nelaikytas pagrindine Seimo funkcija. Parlamentaro esminė pareiga buvo „ginti teises ir laisves“.

d) XVIII amžiaus pirmoji pusė

XVIII a. pirmoje pusėje parlamentinis LDK gyvenimas patyrė krizę. Viešpataujant didikams susilpnėjo bendrojo Seimo vaidmuo. Karaliaujant Augustui II bei Augustui III, vyko Šiaurės karas, kilo badas bei maras, vėliau, po Augusto II mirties, prasidėjo kovos dėl sosto, o valdant Augustui III tęsėsi Čartoriskų bei Potockių giminių konfliktas, vyravo politinė anarchija.

Esant neramiam politiniam šalies gyvenimui dauguma Seimų iširdavo. Nuo 1726 m. nei vienas bendras Respublikos Seimas (išskyrus 1733 m. konvokacinį, 1733 m. elekcinį, 1733 ir 1734 m. karūnacinis (renkant Stanislovą Leščinskį bei Augustą III) bei 1736 m. pacifikacinį) nepasibaigė konstitucijų priėmimu.^[43] Pagal V. Konopčinskio (W. Konopczynski)^[44] bei patikslintus V. Kriegseiseno^[45] duomenis, šiuo laikotarpiu sušaukti 29 Seimai, iš kurių įvyko 12, kiti išsiskirstė arba buvo nutraukti. Anot M. Jučo, Seimams nuolat yrant, pavietų seimeliai sprendė ne tik vietinius ūkinius, bet ir

valstybinius reikalus^[46], todėl jų reikšmė išaugo. Seimeliai rodė bajoriškos demokratijos gyvybingumą, juose vyravo vidutinioji bajorija^[47].

XVIII a. pirmojoje pusėje įvyko 1704 m. Varšuvos, 1706 m. Sandomiro, 1715 m. Tarnogrodo, 1733 m. Varšuvos ir 1734 m. Dzikovo generalinės Abiejų Tautų Respublikos konfederacijos^[48]. LDK kildavo atskiros konfederacijos, vėliau susijungdamos su Lenkijos generalinėmis konfederacijomis. XVII–XVIII a. sandūroje įvyko Sapiegų viešpatavimą LDK nutraukusi 1700 m. Valkininkų konfederacija, kuri veikė tik LDK. Visos konfederacijos prasidėdavo nuo pavietų ir vaivadijų, vėliau susijungdavo į vieną bendrą Generalinę konfederaciją. Pasiuntiniai į šias konfederacijas laikytini parlamentariais. Tai, kad konfederacijų metu buvo ignoruojama veto teisė, nepažeidžia jos, kaip parlamentarizmo institucijos, principų. 1733 m. spalio 3 d. Augusto III grupuotės konfederatai, remiami Rusijos kariuomenės, pirmą kartą istorijoje sukūrė konfederaciją ne „iš apačios“, o „iš viršaus“, be vaivadijų ir pavietų seimelių pritarimo. Tiesa, pasiremami į Augustui III palankiu Naugarduko pavieto seimelio nutarimu^[49], konfederacijos organizatoriai siekė sudaryti įvaizdį, jog konfederacija kilo „iš apačios“. Nors šios konfederacijos dalyviai buvo nerenkami, arba renkami, bet nepaklusę savo vaivadijų bei pavietų seimelių instrukcijoms, karūnaciniam Seime (kuris buvo susirinkęs prieštaraujant Respublikos teisei) jie visgi atstovavo tam tikros dalies bajorijos interesams. Sudėtingas ir Valkininkų konfederacijos klausimas, neaišku, kas ji buvo – ar tiesiog bajorijos susidorojimas su politiniais priešininkais Sapiegomis, ar teisiškai užfiksuotas aktas. Anot A. Šapokos, 1700 m. konfederacinio sambūrio metu bajorija atstovavo beveik visiems LDK pavietams ir kalbėjo viso krašto vardu^[50]. Savo nespausdintoje studijoje apie bajorijos vidaus kovas jis pateikė ir konfederacijos dalyvių sąrašą^[51].

Konvokacijų klausimas nėra aiškus. LDK parlamentarizmo tyrinėtojo A. Rachubos teigimu, nuo 1671 m. LDK konfederacijos nebuvo šaukiamos. 1705 m. buvo bandymas ją surengti (Mykolo Gervazijaus Višnioveckio pastangomis) ir siųsti pasiuntinius, bet jis nepavyko^[52]. Beje, A. Šapoka mini, jog XVIII a. Seimų suirutės laikais LDK Vyriausiojo Tribunolo institucija kartais netgi atlikdavo kai kurias parlamentarizmo funkcijas – pavyzdžiui, siųsdavo pasiuntinius pas karalių dėl LDK reikalų^[53], tačiau to nepakanka, kad LDK Tribunolo pasiuntinius laikytume parlamentariais, kadangi LDK Vyriausiasis tribunolas niekad neturėjo teisinio parlamentarizmo institucijos statuso.

Parlamentarų sąrašai randami to meto archyvuose bei spausdintuose, arba vėliau publikuotuose oficialiuose šaltiniuose: Seimų ar konfederacijų dienoraščiuose, seimelių instrukcijose. W. Konopčinskio Seimų chronologiniame sąrašė nurodyta dienoraščių saugojimo vieta (dauguma jų yra už Lietuvos ribų)^[54], šis autorius paskelbė 1746 bei 1748, 1750 m. Seimų dienoraščius^[55]. Seimo nutarimų rinkinyje užfiksuoti asmenys, pasirašę po priimtomis konstitucijomis^[56]. Pavyko aptikti rankraštinius 1733 m. konvokacinio, elekcinio Seimų^[57], 1734–1736 m. Respublikos Seimų bei konfederacijų dienoraščius^[58]. Renkant Abiejų Tautų Respublikos valdovais Augustą III bei Stanislovą Leščinskį^[59], balsavusiųjų sąrašai irgi buvo sudaryti ir atspausdinti. 1700 m. Valkininkų bei 1734 m. Vilniaus^[60] konfederacijos pasiuntinių sąrašai pateikti išspausdintuose konfederacijos aktuose. Kai kurios šio laikotarpio seimelių instrukcijos publikuotos Vilniaus archeografinės komisijos aktuose^[61]. R. Mienickio publikuotame 1710 m. Varšuvos Laisvosios tarybos dienoraštyje parlamentarų sąrašo nėra, bet pateiktos pasiuntinių instrukcijos^[62]. Minsko vaivada Kristupas Zaviša^[63] savo atsiminimuose paskelbė 1693–1721 m. Seimų dalyvių sąrašus. Vis dėlto šiais šaltiniais negalima absoliučiai pasitikėti, duomenys turi būti tikrinami. XIX a. pirmoje pusėje K. Jaročovskis paskelbė keletą Seimų dienoraščių iš 1703, 1722, 1726, 1730, 1732, 1733 m. su pasiuntinių sąrašais^[64]. A. Pavinskis paskelbė 1726 m. Seimo dienoraštį^[65]. Jau minėtuose W. Konopčinskio paskelbtuose 1746 bei 1748 m. Seimo dienoraščiuose yra ir minėtųjų Seimų dalyvių sąrašai^[66]. P. Smolarekas paskelbė Varšuvos Laisvojo Seimo 1701–1702 m. pasiuntinių sąrašą^[67]. Trakų seimelio pasiuntinių sąrašus skelbė A. Zakrzevskis^[68]; H. Palkij paskelbė pasiuntinių į 1736 bei 1738 m. Seimus sąrašą^[69]. Apie pasiuntinių į Seimą aktyvumą galime spręsti pagal pasisakymų skaičių Seime bei jų turinį, tačiau tai galime nustatyti tik turėdami Seimų dienoraščius.

Biogramose svarbu nustatyti ir apie ką kalbėjo pasiuntiniai Seimų metu, ar jie vykdė savo seimelių instrukcijų nuostatas, ar kovojo už LDK savarankiškumą. Mūsų manymu, skirtis nuo kito LDK laikotarpio parlamentarų biogramų struktūros. Žymesniems šio laikotarpio parlamentarams, padariusiems didesnę įtaką LDK istorijos raidai (tarkime, M. Matuševičiui, K. Reitanui, M. K. Radvilai–Žuvele ir kitiems), galėtų būti skirtos didesnės biogramos.

e) XVIII a. antroji pusė

Lenkų istorikas R. Laševskis, išskirdamas svarbiausius XVIII a. parlamentarizmo raidos etapus, akcentavo tris esminius lūžius: 1) 1764–1768 m.; 2) 1788–1792 m.; 3) 1793 m. Du pirmieji, apibrėžiantys pirmojo etapo trukmę, susiję su radikaliomis reformomis, kurios galutinai buvo įteisintos Ketverių metų Seimo nutarimuose. Trečiasis lūžinis momentas, tyrinėtojo įvardytas dekadentiškuoju, ne tik užbaigė antrąjį etapą, bet ir gali būti tiesiogiai siejamas su Gardino Seimo nutarimais^[70]. Kadangi LDK parlamentarizmo istorijoje specifinių, galinčių iš esmės pakeisti pasiūlytą periodizaciją, faktų neturime, derėtų taikyti minėtą periodizaciją.

Norint išryškinti XVIII a. antrosios pusės parlamentarizmo istorijos specifiką, neužtektų pateikti tik apibendrinto apibūdinimo, kad šiame laikotarpyje pastebimos parlamentarizmo atgimimo apraiškos, o su tuo tiesiogiai susijęs ir ATR Seimo kompetencijos išaugimas^[71]. Vertėtų išskirti ir šį reikšmingą nulėmusias tendencijas: politinių teisių išsaugojimas tik sėsliesiems bajorams; seimelių kompetencijos ir galimybių tiesiogiai daryti įtaką Seimų darbui apribojimas, o kiek vėliau ir visiškai vienbalsiškumo principo ir *liberum veto* panaikinimas Seimo bei seimelių posėdžiuose; Senato vaidmens apribojimas ir Atstovų rūmų vaidmens išaugimas; trečiojo Seimo luomo – valdovo išeliminavimas iš Seimo (nuo 1791 m.

galime kalbėti apie konflikto *inter maiestatem ac libertatem* pabaigą); vykdomosios valdžios rinkimų ir kontrolės perleidimas Seimo kompetencijai; specialiųjų Seimo komisijų atsiradimas ir pan. Tad po 1764 m. palaipsniui ATR Seimas, žvelgiant į jo kompetencijos ir funkcionavimo pokyčius, tapo modernaus parlamento prototipu^[72].

Tačiau vieną iš svarbesnių faktorių, nulėmusių XVIII a. antrosios pusės parlamentinio gyvenimo specifiką, norėtusi paminėti atskirai. Tai konfederaciniai Seimai, kurių nuo 1764 m. iš 14 įvykusių buvo net 9. Todėl, matyt, neatsitiktinai R. Laševskis Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikotarpį linkęs vadinti parlamentinės konfederacijos laikotarpiu^[73]. Šio reiškinio atsiradimo priežastys istoriografijoje nurodomos net kelios, – tai noras užkirsti kelią Seimų išardymams *liberum veto* pagalba, Seimo veiklos sutvarkymas 1764 ir 1768 m. regulaminomis ir, galiausiai, parlamentarų politinės kultūros išaugimas^[74]. Su konfederaciniais Seimais atsiranda ir konfederacijų maršalai, kurie paprastai tapdavo ir Seimo maršalais. Tačiau žinant, kad dažniausiai konfederacijos buvo sudaromos atskirai Lenkijai ir LDK, palaipsniui pradėtas kelti klausimas dėl dviejų konfederacijoms atstovaujančių Seimo maršalų būtinybės. Bene pirmą kartą tokį klausimą iškėlė Antanas Tyzenhauzas dar 1764 m. karūnaciniam Seime, o nuo 1767 m. šis reikalavimas virto realybe. Nuo šių metų visuose konfederaciniuose Seimuose, išskyrus 1793 m. Gardino Seimą, šalia Lenkijos buvo renkamas ir LDK maršalas, tačiau faktiškai jo vaidmuo buvo tik antraeilis^[75]. Tad šio laikotarpio naujovė – konfederaciniai Seimai, neabejotinai atvėrė kelią reformoms, tačiau nereikėtų užmiršti, kad juose gimė ne tik reformų projektai, bet buvo patvirtinti ir ATR pirmieji du padalijimai^[76]. Tai tik paryškina šios epochos prieštaravimus, kurių buvo visose gyvenimo sferose.

Identifikuojant XVIII a. LDK parlamentarus, svarbiausias dėmesys kreiptinas į bendruosius ATR Seimus. Tiesa, pastarieji dažnai buvo išardomi, tačiau pasiuntinio išrinkimas seimelyje, jo nuvykimas į Seimą, nors daugeliu atveju, ypač Saksų valdymo laikotarpiu, buvo tik formalus ir trumpalaikis epizodas, tačiau neabejotinai fiksuotinas faktas. XVIII a. tampa ypač svarbus ATR politinio, taip pat ir parlamentinio, gyvenimo faktas – konfederacijų veikla. Šios institucijos veiklos praktika ignoravo *liberum veto* taikymo principus ir visi klausimai buvo sprendžiami balsų dauguma. Tačiau sudarant LDK parlamentarų biogramas dėmesys kreiptinas tik į generalinių konfederacijų, kuriose buvo gerokai ryškesni parlamentarizmo požymiai, veiklą. Vietinių konfederacijų, kaip ir pavietų seimelių veikloje, gerokai ryškesnis buvo bajoriškosios savivaldos faktorius, be to, turint omenyje perdėm vidinio pobūdžio epizodus, nuo minėtų institucijų sudarant LDK parlamentarų žodyną reikėtų paprasčiausiai atsiriboti. Tad svarbiausios XVIII a. parlamentinės institucijos, į kurių veiklą turi būti sutelkiamas didžiausias dėmesys rengiant LDK parlamentarų žodyną yra 1) ATR bendrieji Seimai ir 2) generalinės LDK konfederacijos.

1750–1793 m. laikotarpiu buvo sušaukti 23 ATR Seimai, 14 iš jų baigė savo darbą priimdami konstitucijas (1764 m. konvokacinis, 1764 m. elekcinis, 1764 m. karūnacinis, 1767–1768, 1773–1775, 1793 m. ekstraordinariniai, 1766, 1776, 1778, 1780, 1782, 1784, 1786, 1788–1792 m. ordinariniai), 7 buvo išardyti (1750, 1761 m. ekstraordinarinis, 1752, 1754, 1756, 1758, 1760, 1762 m. ordinariniai), 2 išsiskirstė nepradėję konstruktyvaus darbo (1756, 1768 m. ordinariniai)^[77]. Kadangi XVIII a. antroji pusė įnešė nemažą pasikeitimų, vertėtų aptarti ir Seimo sudėties pokyčius (arba parlamentarų skaičių). Atstovų rūmuose iki 1768 m. buvo 232, o 1768–1772 m. laikotarpyje – 236, 1775–1788 m. – 177 pasiuntiniai^[78]. Nepaisydama teritorinių praradimų ir kintančio administracinio-teritorinio suskirstymo, LDK išsaugojo 48 pasiuntinius (1775 m. panaikinus prarastas Vitebsko ir Mstislavlio vaivadijas, iš Žemaitijos nuo 1776 m. pradėti rinkti ne 3, bet 6 pasiuntiniai ir pan.)^[79]. 1791 m. Atstovų rūmų deputatų padidėjo iki 204, tačiau 1793 m. Gardino Seimo nutarimuose numatyta tik 108^[80]. Pastebėtina, šiuos projektus koregavo parlamentinio gyvenimo realijos. Į Ketverių metų Seimą, be iki tol išrinktų 177 pasiuntinių, 1790 m. atvyko dar 182, tad parlamentarų skaičius išaugo iki 359^[81]. LDK atstovų skaičius taip pat padvigubėjo, o į paskutinį, 1793 m. Gardino Seimą, LDK seimeliuose buvo išrinkti 54 pasiuntiniai^[82]. Senate 1768 m. buvo 153 senatoriai, o nuo 1775 m. – 158 (iš jų 34 iš LDK, tačiau įskaitant ir 3 Livonijos senatorius). Akivaizdžiai didesnis Lenkijos senatorių skaičius nei LDK nuolat kelė klausimą dėl pastarųjų padidinimo. Buvo siūloma į Senato sudėtį įtraukti LDK pavietų maršalus ir pan. LDK senatorių skaičiaus padidinimo projektai buvo pristatyti 1776, 1782, 1784, 1788–1792, 1793 m. Seimuose, tačiau taip ir nesurado platesnio atgarsio ir palaikymo^[83].

XVIII a. antrojoje pusėje buvo sudaromos ir LDK generalinės konfederacijos. Nors pastarųjų kaip savarankiškų LDK darinių veikla išsamiau dar tik pradėdama tirti^[84], tačiau bendrieji jų veiklos kontūrai jau aptarti bendrame Lenkijos politinio gyvenimo kontekste. Tad LDK atstovų reikėtų ieškoti ir fiksuoti jų dalyvavimą 1764, 1767, 1768–1772, 1792–1793 m. LDK generalinėse konfederacijose^[85]. Nors šioje institucijoje atstovų skaičius teisiškai nebuvo reglamentuotas ir priklausydavo nuo konkretaus seimelio pozicijos, tad priklausomai nuo vietos ir laiko neabejotinai kito. Tačiau pastaruoju metu skelbiami LDK konfederacijų dalyvių sąrašai (pvz.: 1792–1793 m. konfederacijos^[86]) palengvina šią užduotį, o duomenys apie konfederatus sėkmingai gali būti naudojami sudarant parlamentarų biogramas.

1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos VI skyriuje buvo teigiama, kad „seimeliuose išrinkti atstovai įstatymų leidyboje ir bendruose tautos reikaluose pagal šią Konstituciją turi būti laikomi visos tautos atstovais, kuriems išreikštas visuotinis pasitikėjimas“^[87]. Tačiau tokia nuostata buvo tik Švietimo epochos ar XVIII a. antrojoje pusėje valstybėje vykdytų reformų padarinys, kuris sudarė sąlygas šiūolaikinės parlamentaro sampratos atsiradimui. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos parlamentaras (tiksliau seimelio pasiuntinys ar atstovas) Seime atstovavo savo pavietui ar vaivadijai, savo seimeliui, kitaip tariant buvo vienas iš partikuliarumo elementų centrinėje valstybės institucijoje^[88]. XVIII a. pirmojoje pusėje politinėje publicistikoje (Stanislovas Duninas Karvickis, Stanislovas Leščinskis ir kt.) dar nebuvo keliama mintis apie pasiuntinių instrukcijų panaikinimą. Bene pirmą kartą ši mintis iškelta Stanislovo Konarskio darbuose. Čartoryskių politinėje programoje matome siekius apriboti seimelių pasiuntinių instrukcijų vaidmenį, ir tai buvo įgyvendinta 1764 m. konvokaciniame Seime. Šio Seimo Konstitucija buvo panaikinta pasiuntinio priesaika instrukcijai, ir nors tai nepadarė

didelės įtakos parlamentinei praktikai, tačiau negalėjo neatsiliepti to meto realijoms^[89]. Kaip pastebėjo Henrikas Oiševskis, priesaika instrukcijai įpareigodavo pasiuntinius ginti bajoriškąsias laisves ir teises bei esamą ATR santvarką, o svarbiausia apribodavo pasiuntinių galimybes laisvai veikti Seime^[90]. Todėl neabejotina, jog 1764 m. Seimo Konstitucija sukūrė prielaidas bei atvėrė kelią 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje įteisinto naujo požiūrio į parlamentaro statusą įtvirtinimui. Tad XVIII a. antrojoje pusėje įvykdytos reformos leidžia kalbėti apie šiuolaikinės parlamentaro sampratos užuomazgas.

XVIII a. antrosios pusės visaapimančių LDK parlamentarų sąrašų iki šiol nėra sudaryta. Apie tai nesusimąstė amžininkai bei pirmieji politinės istorijos tyrinėtojai. Pastarojo meto parlamentarizmo istorijos tyrinėtojai dar nebuvo susitelkę tokiam sistemiškam darbui, tačiau pirmieji bandymai jau atlikti, apgalvoti ir šių darbų metodiniai orientyrai. Nors pametiniai parlamentarų sąrašai buvo fiksuojami Seimų dienoraščiuose, kai kada memuaristikoje ir korespondencijoje, XVIII a. periodinėje spaudoje bei politiniuose kalendoriuose, tačiau kelis dešimtmečius apimančio išsamesnio parlamentarų sąrašo iki pat XVIII a. pabaigos nebuvo sudaryta. Kelis dešimtmečius apimančių sąrašų, kuriuose būtų suregistruoti XVIII a. antrosios pusės parlamentariai, iki šiol neturime. Šią spragą pastaruoju metu užpildo pasirodančios atskiriems ATR Seimams ir LDK konfederacijoms skirtos monografijos (V. Filypčako^[91], R. Šmigelskytės-Stukienės^[92] ir kt.). Tiesa, analogiškų studijų parengta ir anksčiau (pvz.: 1788–1792 m. Ketverių metų Seimo^[93], 1752, 1793 m. Gardino Seimų^[94] monografijos ir pan.), tačiau jose liko nemaža spragų. Vertėtų paminėti ir kitokio pobūdžio parlamentarų sąrašus, tai vieno konkretaus seimelio pasiuntinių suvestines. Kol kas turime bene išsamiausiai sudaryto Trakų seimelio pasiuntinių sąrašą^[95]. Tiesa, pastarajame taip pat pasitaiko spragų, tačiau tokio išsamaus kito LDK seimelio pasiuntinių sąrašo 1569–1790 m. laikotarpiu iki šiol neturime. Sudaryti visaapimančią LDK senatorių sąrašą taip pat niekas nesiryžo, tačiau pastaruoju metu sulaukėme išsamių studijų, skirtų atskirų laikotarpių XVIII a. ATR Senatui^[96] arba atskirų senatorių grupių tyrimams^[97].

Tad norint turėti išsamų LDK parlamentarų sąrašą, reikia dar nemažai pasidaruoti ne tik identifikuojant nežinomus pasiuntinius, bet ir patikslinant istoriografijoje žinomus atvejus. Kartais net nemažos pastangos neduoda laukiamų rezultatų – dalies parlamentarų identifikavimas itin problematiškas, arba dėl įvairiausių priežasčių paprasčiausiai neįmanomas. Todėl LDK parlamentarų bendro bei visa apimančio kuo išsamesnio sąrašo sudarymas kaip tik ir yra tas išeities taškas siekiant atlikti išsamius parlamentarų biografinius tyrimus. Be parlamentarų sąrašų praktiškai būtų neįmanoma parašyti atskirų parlamentarų biogramų bei sudaryti žodyno.

Viena iš didžiausių problemų, rengiant LDK parlamentarų žodyną, būtų pastarųjų identifikavimo keblumai. Norint to išvengti, verta pasitelkti kompleksinę šaltinių bazę: ATR Seimų konstitucijas, publikuotus ir rankraštinius Seimų dienoraščius, LDK seimelių instrukcijas, memuaristiką, korespondenciją, politinius kalendorius, periodinę spaudą ir t. t. Apsiribojant viena šaltinių grupe gerokai rizikuojama perkelti šaltiniuose pasitaikančias klaidas ir įvesti jas į istoriografinę apyvartą. O įvairaus pobūdžio klaidų ir netikslumų šaltiniuose tikrai esama. Vienas iš svarbesnių šaltinių, nustatant konkretų seimelio pasiuntinį (bent jau pradinį variantą) yra seimelių instrukcijos. Čia buvo fiksuojamas pasiuntinio vardas (kai kada net keli) ir pavardė, pareigos, vadinasi, tai yra tikslūs duomenys, tačiau to negalime pasakyti apie kitas šaltinių grupes (Seimų dienoraščiai, periodinė spauda ir pan.). Tačiau ir šiais šaltiniais naudotis reikia atsargiai. Ypač sudėtinga disponuojant tik seimelių instrukcijomis įvertinti skilusių seimelių dokumentus ir juose įvardytus pasiuntinius. Visuotinai priimtas principas pripažinti įprastoje vietoje (*in loco solito*) vykusių seimelių išrinktus pasiuntinius kai kada praktikoje taip pat buvo apeinamas. Pvz., 1764 m. skilus prieškonvokaciniam Vilniaus seimeliui pirmiausia susirinko Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio šalininkai, išrinkę į Seimą pakamari Joną Horainą ir stalininką Kristupą Giedraitį, tačiau pasibaigus seimeliui, 3 val. po pietų, į tą pačią vietą susirinko LDK pastalininko Ignoto Paco šalininkai^[98]. Čia pasiuntiniais išrinkti pats Pacas ir pateisėjis Jonas Monkevičius^[99]. Tad šią dilemą privalėjo išspręsti konvokacinis Seimas, kuriame nežiūrint į tai, kad Ignotas Pacas ir Jonas Monkevičius su kitais pasiuntiniais įteikė protestą ir kitomis priemonėmis bandė daryti įtaką galutiniam sprendimui, šie nebuvo pripažinti teisėtais Vilniaus seimelio pasiuntiniais. Tad Vilniaus seimeliui atstovavo Jonas Horainas ir Kristupas Giedraitis^[100]. Analogiškais, o ir kitais atvejais išryškėja bene svarbiausio šaltinio, siekiant identifikuoti LDK parlamentarus, Seimų dienoraščių svarba.

Reikėtų pripažinti, kad Seimų dienoraščiai yra patikimiausias šaltinis sudarinėjant LDK parlamentarų sąrašus, be to, ko gero vienintelis, suteikiantis galimybę atskleisti atskirų parlamentarų aktyvumą (pasisakymų skaičius, dalyvavimas deputacijose ir komisijose ir pan.), Seimo maršalų veiklą. Kai kurie, ypač XVIII a. antrosios pusės Seimų dienoraščiai gan išsamiai atspindi ne tik senatorių, bet ir pavietų pasiuntinių kalbas, fiksuojamos netgi replikos. Kai kurių Seimų dienoraščiuose (pvz., 1776 m.) buvo nurodomos ir parlamentarų apsisistojimo vietos (gatvė, namo savininkas^[101] ir kt.). Tačiau ši šaltinių grupė yra problemiška dėl jų prieinamumo. Jeigu nemaža dalis XVIII a. ATR Seimų dienoraščių jau publikuota (išskirtinos V. Konopčinskio kruopščiai parengtos publikacijos)^[102], o dalis jų (1764 m. konvokacinio Seimo, 1793 m. Gardino Seimo) prieinami ir internetu^[103], tai daugelis XVI a. antrosios pusės – XVII a. Seimų dienoraščių išlikę rankraščiuose, be to, išsimėtę Lenkijos, Lietuvos, Rusijos ir kt. valstybių archyvuose bei bibliotekų ar muziejų rankraštyuose. Kita su Seimų dienoraščiais susijusi problema yra fiksuojamos informacijos fragmentiškumas. Dažnokai dienoraščiuose nurodomos tik parlamentarų pavardės arba tik užimamos pareigos, todėl šiais atvejais tenka pasitelkti kitų šaltinių teikiamą informaciją. Papildomų problemų iškyla ir norint objektyviai įvertinti parlamentarų aktyvumą. Kartais to paties Seimo skirtinguose dienoraščių variantuose fiksuojamas skirtingas vieno parlamentaro pasisakymų skaičius. Tokiais atvejais tenka pasitelkti maksimalų disponuojamų nuorašų kiekį (čia vėlgi prisimintinos V. Konopčinskio parengtų dienoraščių publikacijos, kuriose sulyginami 3–5 nuorašų tekstai, juos pateikiant išnašose)^[104]. Neužmirština ir tai, kad dalis parlamentarų nepatekdavo į Seimų dienoraščių rašančiųjų „akiratį“, kadangi buvo pasyvūs ar paprasčiausiai vėluodavo. Dažniausiai seimelių atstovai dėl jų gausumo apskritai nebuvo fiksuojami elekcinii Seimų dienoraščiuose. Tai, ko gero, nulėmė elekcinii Seimų specifika. Nors elekciniiuose Seimuose galėjo dalyvauti kiekvienas bajoras (*elekcija viritim*), tačiau praktiškai vykdavo seimelio atstovai, kurių buvo gerokai daugiau, – paprastai

keliadešimt pasiuntinių (jie paprastai buvo nurodomi seimelių instrukcijose). Tad, matyt, suregistuoti visus LDK, o juolab visos ATR pasiuntinius, kurių susidarydavo nuo kelių iki keliolikos tūkstančių, nebuvo taip paprasta.

Dar vienas svarbus šaltinis leidžiantis, identifikuoti LDK parlamentarų – tai Seimų konstitucijos. Pastarosios nesunkiai prieinamos (10 Volumina legum tomų, kuriuose publikuotos visos Seimų konstitucijos), tačiau šiuo šaltiniu galima pasinaudoti tik analizuojant sėkmingai pasibaigusį Seimų eigą.

LDK parlamentarų biogramos. Rengiant LDK parlamentarų biogramas vertėtų atsižvelgti į jau egzistuojančius analogiško pobūdžio pasiūlymus. I. Kanievskas, iškėlusį mintį parengti ATR laikotarpio Lenkijos parlamentarų sąrašus, pasiūlė atsižvelgti į 8 svarbiausius aspektus: 1) vardą ir pavardę, herbą; 2) gyvenimo datas (jeigu sunku nustatyti, tai nurodant vieną iš jų ar paskutinį pasiuntinio paminėjimą); 3) išsilavinimą; 4) religiją; 5) urėdą, kurį turėjo tapdamas pasiuntiniu; 6) aktyvumą Seime (pasisakymai, dalyvavimas diskusijose ir pan.); 7) užimamas pareigas ir veiklą Seimo metu (dalyvavimas komisijose ir pan.); 8) Seimo metu ar po jo suteiktas pareigas (mokesčių rinkimas, diplomatinė veikla ir pan.). Taip pat siūloma prie kiekvienos biogramos nurodyti šaltinius (rankraštinius ir publikuotus) bei istoriografiją^[105]. Galima būtų pritarti šiems I. Kanievskos siūlymams, tačiau vargu ar vertėtų apsiriboti tik ATR Seimo veikla. Rengiant LDK parlamentarų biogramas reikėtų išnaudoti visas šaltinių bei istoriografijos teikiamas galimybes ir atspindėti kiek galima platesnį LDK parlamentinių institucijų veiklos spektrą. Tiriant bajoriškųjų parlamentarų biografijas, J. Kurek siūlo atsižvelgti ir į jų mąstymo būdą, veiklos motyvus, mentalitetą, kitaip tariant susipažinti su platesniu kontekstu, tai yra parlamentaro šeima ir kasdieniais rūpesčiais^[106]. Šie pasiūlymai kaip tik ir rodo, kad I. Kanievskos pateikti kriterijai toli gražu dar nėra išbaigti ir juos vertėtų papildyti. Tačiau LDK atveju, kai parlamentarizmo istorijos tyrimų akivaizdžiai stokoama ir ne visada žinoma netgi faktografinė medžiaga, galima teigti, kad tai tik ateities tyrimų perspektyva. Kalbant apie biogramos dydį, ko gero, reikėtų laikyti vieno svarbiausių kriterijų, tai yra konkretaus parlamentaro biogramos dydį tiesiogiai susieti su jo parlamentinės veiklos trukme, įtaka politiniam gyvenimui ir pan. Mažiau žinomų pasiuntinių biogramas reikėtų pateikti apsiribojant tik svarbiausiais parlamentinės veiklos faktais. Kiek sudėtingiau bus surasti ikonografinės medžiagos, tačiau pastarojo meto publikacijos^[107] sudaro kiek palankesnes sąlygas. Savaiame suprantama, paprasčiau bus surasti LDK senatorių nei seimelių pasiuntinių atvaizdus, tačiau neabejotina, kad pirmasis tomas, lyginant su kitais, bus mažiausiai iliustruotas.

f) Vilniaus miesto atstovai Seimuose XVI–XVIII a.

XV–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarizmas buvo luominis – bajoriškas, tačiau būta ir išimčių. Vienu iš specifinių jo aspektų laikytinas Vilniaus miesto pasiuntinių dalyvavimas Seimuose. Nuo 1569 iki 1791 m. LDK tik Vilniaus miestas turėjo teisę siųsti pasiuntinius į Seimus. Pagal 1791 m. balandžio 18 d. „Įstatymą dėl miestų“ tokią pat teisę įgijo Kaunas, Naugardukas, Minskas, Brestas ir Pinskas^[108], tačiau ar ja buvo pasinaudota nėra aišku.

1568 m. nobilitacinė privilegija suteikė Vilniui teisę siųsti du–tris pasiuntinius į Seimus. Teisė suteikta ne miestui apskritai, o jo valdančiajam elitui, pirmiausia suolininkų teismui ir tarybai, taigi magistratui. Vilniaus miesto valdančiojo elito dalyvavimas Seimuose buvo išskirtinis dėl to, kad pagal bajorišką pasiuntinių į Seimą rinkimų mechanizmą jie privalėjo būti išrinkti rinkiminiuose pavietų seimeliuose. Vilniaus seimelyje vilniečiai nedalyvavo, skirtingai nei kroviečiai ar Prūsijos miestų atstovai, kurie buvo pilnateisiai atitinkamų seimelių nariai. Nepaisant to, galima teigti, kad Vilniaus miesto atstovų dalyvavimas Seimuose, generalinėse konfederacijose buvo specifinis, nepilnavertis, tačiau teisiškas. Vilniaus miesto magistrato atstovai buvo renkami specialiose sesijose, gaudavo raštiškas instrukcijas, o grįžę pateikdavo ataskaitą. Jie visuomet tituluoti pasiuntiniais^[109].

Pažymėtina ir tai, kad pagal 1646 m. komisarų teismo sprendimą siųsti į Seimus vieną atstovą gavo teisę ir vilniečių Pirklių bendrija, kuri miesto savivaldoje svariai atstovavo šioje įtakingoje organizacijoje susibūrusiems miesto pirkliams. Pažymėtina, kad „pirkliams“, o ne visai bendruomenei. Pirklių bendrijos atstovai Seime būdavo ir anksčiau, pavyzdžiui, jau 1632 m. elekciname Seime dalyvavo Pirklių bendrijos valdybos nariai Vilhelmas Engelbrechtas ir Kazimieras Digonis^[110]. Teisės aktai bei praktika liudija, kad šie atstovai turėjo veikti kartu su magistrato atstovais. Galima pasakyti ir dar aiškiau: jie įėjo į magistrato delegacijos sudėtį, nors ir turėjo atskiras instrukcijas. Tai gan logiška, nes 1646 ir 1647 m. komisarų teismo sprendimai nesuteikė Vilniui papildomos pasiuntinio vietos, o tik nurodė, kad prie dviejų magistrato pasiuntinių turi būti „pridėtas“ trečiasis iš bendrijos, liepiama, kad magistrato pasiuntiniai ji „priimtų“^[111]. Taigi, tai buvo padaryta magistrato sąskaita. Pirklių bendrijos pasiuntinio kelionė irgi turėjo būti apmokėta iš miesto išdo.

Nustatyti, kokiuose Seimuose ir kokie Vilniaus miesto pasiuntiniai dalyvavo nėra lengva. Dėl šaltinių trūkumo dažnai neįmanoma pasakyti, ar Seime iš viso nebuvo dalyvauta, ar tik neišliko apie tai duomenų. Daugelis XVII–XVIII a. Pirklių bendrijos pasiuntinių į Seimus jau yra suregistuoti. Preliminarus jų skaičius siekia iki 40 asmenų^[112]. Skaičius palyginti nedidelis todėl, kad dalyvauta ne visuose Seimuose, be to, labai dažnai tas pats asmuo pasiuntinio funkcijas vykdavo kelis kartus. 1662–1702 m. magistrato pasiuntinių skaičius svyravo nuo 1 iki 3. Kai kurie pasiuntiniai Seimuose dalyvavo nuo 1 iki 14 kartų. Ypač gausiai dalyvauta elekcinuose ir karūnaciniuose Seimuose. Kaip antai 1632 m. elekciname Seime buvo 6, 1764 m. karūnaciniame – 5 pasiuntiniai.

LDK parlamentarų žodyno rengimas leidžia kitokiu kontekstu pažvelgti į išlikusius duomenis, pirmiausia instrukcijas, palyginti Vilniaus miesto dalyvavimo Seimuose kokybę su bajoriškaisiais parlamentarais, pasekti jo raidą.

Išvados

1. Apie žodyno reikšmę jau buvo kalbėta. Čia tepažymėtina, kad šis turėtų suregistuoti visus galimus išsiaiškinti parlamentarų ir pateikti kaip įmanoma išsamias, objektyvias žinias apie juos, ypač apie parlamentinę veiklą.

2. Žodynas turėtų padėti geriau suvokti LDK parlamentinės sistemos specifiką, atverti platesnės galimybės gautus duomenis lyginti su Lenkijos bei Vakarų Europos valstybių analogiškais parlamentinės praktikos pavyzdžiais.
3. Žodyno duomenys turėtų svariai prisidėti prie XV–XVIII a. Lietuvos politinio ir parlamentinio elito tyrimų, sudaryti sąlygas naujų metodų, pirmiausia prozopografinio – kolektyvinės biografijos metodo taikymui bei atitinkamiems tyrimų rezultatams pasiekti.
4. Nustačius maksimalų LDK parlamentarų skaičių, išsiaiškinus jų parlamentinės karjeros „laiptelius“, socialinį statusą ir kitus niuansus, galima bus geriau suvokti LDK parlamentinės sistemos specifiką, atsiverti platesnes galimybes gautus duomenis lyginti su Lenkijos bei Vakarų Europos valstybių analogiškais parlamentinės praktikos pavyzdžiais. Be to, būtų galima geriau išryškinti LDK politinio žemėlapiu konfigūracijas.

[1] Любавский, М.К. *Литовско-русский сейм*. Москва, 1900; Halecki, O. O początkach parlamentaryzmu litewskiego. *Sprawozdania z czynności AU*. Kr., 1915, Nr. 8; Czermak, W. Parlamentaryzm litewski przed unią lubelską. *Sprawozdania z czynności AU*. Kr., 1901, Nr. 8.

[2] Любавский, М.К. *Литовско – русский сейм*. Москва, 1900, с. 10–12.

[3] Максимейко, Н.А. *Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902, с. 152.

[4] Малиновский, И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой древней России*. Томск, 1904–1912, т. 1–2.

[5] Ochmański, J. *Historia Litwy*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1982, p. 111–112: „W czasach Kazimierza rozwinął się też sejm walny, który w zasadzie miał być reprezentacją bojarów całego państwa, a w gruncie rzeczy stanowił organ magnaterii. Wykształcił się on z dawnych sejmów dzielnicowych, znanych na Litwie i w XIV w., a jeszcze wcześniej na Rusi”.

[6] Gudavičius, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, p. 405–410.

[7] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 11–44.

[8] Petro Dusburgo kronikos duomenys apie 1306 m. vykusių valdovo ir didikų suiegą. *Ten pat*, p. 15–16: „*rex quasi omnes potiores regni sui habuit circa se congregatos in quondam tractatu, seu parlamento*”. *Liv.- Esth.- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Hrsg. von F. G. Bunge, H. Hildebrand, P. Schwartz, L. Arbusow. Reval; Ryga; Moskau, 1855, Bd. 2, Nr. 291.

[9] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 16–18.

[10] *Ten pat*, p. 17–18.

[11] Korczak, L. *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*. Kraków, 1998; Pietkiewicz, K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań, 1995; Petrauskas, R. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius, 2003.

[12] Korczak, L. *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*. Kraków, 1998, p. 6; Jučas, M. *Seimas ir seimeliai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*. Vilnius, 2001, p. 623.

[13] Gudavičius, E. *Lietuvos istorija*. Vilnius, 1999, p. 408; Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 24–25.

[14] *Joannis Dlugossi seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. Ed. A. Przewdziecki. Cracoviae, 1878, t. 5, p. 7–10: *in Grodno convenissent et per Ducem Kazimirum prelatosque et barones Lithuaniae venique excepti fuissent...in audientia publica...Audita legatione Kazimirus dux...pluribus diebus cum suis deliberabundus, privata consilia tenuit*.

[15] *Ten pat*, p. 11: *conventio generalis cum terris Lithuaniae et Samogitiae ac Russia*.

[16] *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. Ed. A. Lewicki. Cracoviae, 1891, t. 2, Nr. 12: *nos prelati, barones et nobiles ac universi incolae M. D. Lithuaniae*.

[17] *Liv.- Esth.- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Hrsg. von F. G. Bunge. Reval; Ryga; Moskau, 1896, bd. 10, Nr. 401, 405: *herczoge, wojewoden, hauptleute und andere aus Landen Litauen und Samaiten. Vom Richttage*.

- [18] Jučas, M. *Seimas ir seimeliai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*. Vilnius, 2001, p. 623.
- [19] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 20, 22.
- [20] *Ten pat*, p. 26.
- [21] Любавский, М.К. *Литовско–русский сейм*. Москва, 1900, p. 132–137.
- [22] Pietkiewicz, K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań, 1995, p. 78.
- [23] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 23; *Русская историческая библиотека: литовская метрика*. С. Петербург, 1910, t. 27, кол. 52, 66–67, 84, 375–376, 381–382, 388–389, 392, 393–395, 396–397, 407–409, 409–411.
- [24] Korczak, L. *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*. Kraków, 1998, p. 80–102.
- [25] Suchocki, J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza. *Zapiski Historyczne*. 1983, t. 48, p. 73–75. J. Suchockis, suformulavęs „politinės tautos” sąvoką, pateikė ir LDK politikoje dalyvavusių giminių konfesinę priklausomybę bei rusėniškos kilmės bajorų integraciją XV a. eigoje: 1385–1413 m. – 59 giminės, iš kurių tik 2 (3,4 proc.) kilę ne iš Lietuvos, 1413–1447 m. – 56 giminės, iš jų jau 11 (19,6 proc.) – rusėnai, 1447–1492 m. – 54 giminės, net 20 (37 proc.) nelietuviškų giminių.
- [26] Biogramas struktūra perimta remiantis: Korczak, L. *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*. Kraków, 1998, p. 78–79; Petrauskas, R. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius, 2003, p. 214.
- [27] Konopczyński, W. *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*. Kraków, 1948, p. 145–159; Olszewski, H. Nowe materiały do Chronologii sejmów polskich. *Czasopismo prawno–historyczne*. 1957, t. IX, p. 2.
- [28] Bardach, J. Sejm dawnej Rzeczypospolitej. *Dzieje sejm polskiego*. Warszawa, 1997, p. 58.
- [29] A. Rachubos teigimu, tikėtina, kad tokias sesijas turėjo tik Lietuvos atstovai. Rachuba, A. *Wielkie (...)*, p. 183.
- [30] Wisner, H. Konwokacja Wileńska. *Czasopismo prawno–historyczne*. 1968, t. XX, z. 2.
- [31] Rachuba, A. *Wielkie...*, p. 189.
- [32] Matwijow, M. *Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668*. Wrocław, 1992; Byliński, J. *Dwa sejmy z roku 1613*. Wrocław, 1984; Pietrzak, J. *Po Cesorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*. Wrocław, 1983; Filipczak-Kocur, A. *Sejm zwyczajny z r. 1629*. Warszawa; Wrocław, 1979.
- [33] Cieselski, T. *Sejm brzeski 1653 r.* Toruń, 2003; Ochmann-Staniszevska, S.; Staniszevski, Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. *Prawo–doktryna–polityka*. Wrocław, 2000, t. 1–2.
- [34] Czapliński. *Dwa sejmy w roku 1652*. Wrocław, 1955.
- [35] Ochman-Staniszevska, S. Przysięga marszałka poselskiego na sejmach lat 1648–1668. *Czasopismo prawno–historyczne*. 1995, t. XLVII, z. 1–2; Kołodziej, R. „Zwada wileńska” w 1636 r., *Z badań nad Rzeczypospolitą w czasach nowożytnych*. Red. Matwijowski K. Wrocław, 2001; Wasilewski, T. Litewskie rady senatu w XVII wieku. *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Wrocław, 1988.
- [36] Maroń, J. *Senatorowie na sejmach za Jana III Sobieskiego; Z przeszłości Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*. Red. Matwijowski K., Rok B. Wrocław, 1998.
- [37] Kaczorowski, W. Biskupi, wojewodowie i kasztelanowie wileńscy na sejmach panowania Zygmunta III Wazy. *Wilno–Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Białystok, 1992.
- [38] Lulewicz, H. *Společno–polityczna elita Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1640–1655*. Warszawa, 1982 (daktaro disertacijos mašinraštis Varšuvos universiteto bibliotekoje); Seredyka, J. *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy*. Opole, 1989.
- [39] Dworzaczek, W. Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655. *Roczniki Historyczne*. 1957, t. XXIII.

- [40] Wołoszyn, W. *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*. Warszawa; Semper, 2003; Kozak, E. *Walka kalwinów żmudzkich o zachowanie praw politycznych (1668–1669). Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1987, t. XXXII.
- [41] Czapliński, W. *Sejm w latach 1587–1696. Historia sejmu polskiego*. Warszawa, 1984, t. 1, p. 246.
- [42] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 178–180.
- [43] Kurek, J. *Parlamentarzyści za Augusta II i Augusta III Sasów. Parlamentarzyści Polscy od XVI do XX wieku: stan badań i postulaty*. Pod redakcją Jana Seredyki i przy współdziałaniu Doroty Karpier-Schreiber. Opole, 1999, p. 50.
- [44] Konopczyński, W. *Chronologia sejmów polskich, 1493–1793*. Kraków, 1948, p. 160–165.
- [45] Kriegerseisen, W. *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*. Warszawa, 1995, p. 202–205.
- [46] Jučas, M. *Socialinės ir politinės problemos Lietuvos pavietų seimeliuose. Lietuvos istorijos metraštis*. 1973, p. 22.
- [47] Jučas, M. *Lietuvos ir Lenkijos unija: XIV a. vid. – XIX a. pr.* Vilnius, 2000, p. 296.
- [48] Stanek, W. *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*. Toruń, 1991, p. 30–31.
- [49] *Ibid*, p. 13–14.
- [50] Šapoka, A. *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos*. Kaunas, 1938, p. 52.
- [51] Šapoka, A. *Naminės kovos Lietuvoje XVII amž. gale ir XVIII amž. pradžioje. MAB RS. F. 233, b. 109*.
- [52] Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, p. 280–281.
- [53] Šapoka, A. *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos*. Kaunas, 1938, p. 61.
- [54] Konopczyński, W. *Chronologia sejmów polskich, 1493–1793*. Kraków, 1948, p. 160–165.
- [55] Konopczyński, W. *Dyariusze sejmowe z wieku XVIII*. Warszawa, 1911–1937, t. 1–3.
- [56] *Volumina Legum*. Petersburg, 1884, t. 6.
- [57] *Acta interregni. MAB, RS. F. 9, b. 144*.
- [58] *MAB, RS. F. 148, b. 123*.
- [59] 1733 VIII 03, *Sufragia województw i ziem Koronnych i W. X. Litewskiego zgodne na najjaśniejszego Stanisława Pierwszego obranego [...]*. *Vilniaus Universiteto bibliotekos retų spaudinių skyrius*. Sign. IV–15196.
- [60] *Konfederacja Generalna województw y powiatów prowincji Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...] uczyniona w Wilnie r. 1734. Miesiąca aprila 5 dnia*.
- [61] *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею для разбора древних актов*. Вильна, 1870, т. 4; 1875, т. 8.
- [62] *Diarjusz Walnej Rady warszawskiej z roku 1710*. Wydawnictwo Mienicki R. Wilno, 1928.
- [63] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego, 1666–1721*. Wydanie z oryginalnego rękopisu i opatrzone przypisami przez Juliana Bartoszewicza. Warszawa, 1862, p. 174–360.
- [64] *Teki Gabriela Junoszy Podoskiego Arcybiskupa Gnieźnieńskiego*. Wydawnictwo K. Jarochoński. Poznań, 1854–1856, t. 1–4.
- [65] *Teki Pawińskiego*. Warszawa, 1900, t. I–IV.
- [66] Konopczyński, W. *Dyariusze sejmowe z wieku XVIII*. Warszawa, 1911, t. 1, p. 300–307; Warszawa, 1912, t. 2, p. 233–242.

- [67] *Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702*. Wydał przedmową i przypisami opatrzył P. Smolarek. Warszawa, 1962, p. 349–355.
- [68] *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*. Warszawa, 2000.
- [69] Palkij, H. *Sejmy 1736 i 1738 roku: u początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej*. Kraków, 2000, p. 217–228.
- [70] Łaszewski, R. *Sejm Polski w latach 1764–1793: studium historyczno–prawne*. Warszawa; Poznań, 1973, p. 156. 1792–1793 m. laikotarpį analogiška i vadina ir A. Lityńskis, žr.: *Sejmiki ziemskie 1764–1793: Dzieje reformy*. Katowice, 1988, p. 171.
- [71] Michalski, J. Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta. *Historia Sejmu Polskiego*. Warszawa, 1984, t. 1, p. 350.
- [72] Łaszewski, R. *Sejm Polski w latach 1764–1793...* p. 160–161.
- [73] *Ten pat*, p. 83, 87–88, 154.
- [74] *Ten pat*, p. 154.
- [75] *Ten pat*, p. 88–89.
- [76] *Ten pat*, p. 162.
- [77] Kriegseisen, W. *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku)*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, p. 205–206.
- [78] Łaszewski, R. *Sejm Polski w latach 1764–1793...* p. 45.
- [79] Łaszewski, R. Sejmiki przedsejmowe w Polsce stanisławowskiej problemy organizacji i porządku obrad. *Acta universitatis Nicolai Copernici, Prawo XV, nauki humanistyczno–społeczne*. 1977, zesz. 83, p. 107–108; Kriegseisen, W. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa, 1991, p. 270.
- [80] Łaszewski, R. *Sejm Polski w latach 1764–1793...* p. 45.
- [81] Kowecki, J. Posłowie debiutanci na Sejmie Czteroletnim. *Wiek XVIII. Polska I świat*. Warszawa, 1974, p. 199.
- [82] Šmigelskytė-Stukienė, R. Politinis realizmas ir iliuzijos: LDK bajorijos pozicijos. *Darbai ir dienos*. 2004, t. 37, p. 77.
- [83] Łaszewski, R. *Sejm Polski w latach 1764–1793...* p. 64.
- [84] Šmigelskytė-Stukienė, R. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*. Vilnius, 2003.
- [85] Karvelis, D. 1764 metų Vilniaus generalinė konfederacija. *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai: istorija*. 1996, t. XXXIV, p. 57–75; Dolinskas, V. *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*. Vilnius: Vaga, 2003, p. 130–153, 157–343, 489–600; žr. 16 nuorodą.
- [86] Šmigelskytė-Stukienė, R. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla...* p. 265–269.
- [87] *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija*. Vertė ir sudarė E. Raila. Vilnius: Vilniaus Dailės akademijos leidykla, 2001, p. 24–25.
- [88] Išsamiau žr.: Lityński, A. Status posła po Konstytucji 3 maja. *Pierwsza w Europie. 200 rocznic Konstytucji 3 Maja 1791–1991*. Katowice, 1989, p. 53–67.
- [89] *Ten pat*, p. 57–58.
- [90] Olszewski, H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763. *Prawo–praktyka–teoria–programy*. Poznań, 1966, p. 118.
- [91] Filipczak, W. *Sejm 1778 roku*. Warszawa, 2000, p. 346–349.
- [92] Šmigelskytė-Stukienė, R. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla...* p. 194–241.

- [93] Šapoka, A. Lietuva Reformų seimo metu. Kaunas, 1936 (mašinėraštis). *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. F. 233–116; dalis šios medžiagos publikuota, žr.: Šapoka, A. Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų Seimo metu. *Senovė*. Kaunas, 1936, Nr. 2, p. 63–173.
- [94] Konopczyński, W. *Sejm Grodzieński 1752 roku*. Lwów, 1907, p. 106–108; Иловайский, Д. *Гродненский сеймъ 1793 года. Последний сеймъ Речи Посполитой*. Москва, 1870, p. 266–267.
- [95] Zakrzewski, A.B. *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*. Warszawa: Liber, 2000, p. 215–235.
- [96] Markiewicz, M. *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź, 1988.
- [97] Ziółek, E. *Biskupi senatorowe wobec reform Sejmu Czteroletniego*. Lublin, 2002.
- [98] Kriegerseisen, W. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII I XVIII wieku*. Warszawa, 1991, p. 210.
- [99] 1764 II 07 Vilniaus seimelio instrukcija. LVIA. F. SA, b. 4778, l. 384.
- [100] 1764 m. konvokacinio Seimo dienoraštis. *Dyaryusz Seymu convocationis Siedmio-Niedzielnego Warszawskiego zdania, Mowy, Projekta y Manifesta w sobie zawieraiący, przez Sesye zebrany R. P. 1764 w Warszawie*, žr., I sesijos, vykusios gegužės 7 d., medžiaga.
- [101] 1776 m. Seimo senatorių, ministrų ir pasiuntinių sąrašas. *Dyaryusz Seymu ordynaryinego pod związkiem konfederacui generalney oboyga narodow agituiącego się w Warszawie MDCCLXXVI*.
- [102] *Dyaryusze Sejmowe z wieku XVIII, Dyaryusz Sejmu z r. 1748*. Wydał Władysław Konopczyński. Warszawa, 1911, t. 1; *Dyaryusze Sejmowe z wieku XVIII, Dyaryusz Sejmu z r. 1746*. Wydał Władysław Konopczyński. Warszawa, 1912, t. 2; *Dyaryusze Sejmowe z wieku XVIII, Dyaryusze Sejmów z lat 1750, 1752, 1754 I 1758*. Wydał Władysław Konopczyński. Warszawa, 1937, t. 3.
- [103] www.bkpan.poznan.pl
- [104] Žr. 36 išnašą.
- [105] ATR Lenkijos parlamentarų „Sąrašė“, kurį 1999 m. planuota parengti per 2–3 metus, turėjo būti įtraukta 20 000 asmenų, žr.: Kaniewska, I. Spis posłów koronnych okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Parlamentarzyści Polscy od XVI do XX wieku*. Opole, 1999, p. 130–131. Tačiau tokio sąrašo neturime iki šiol.
- [106] Kurek, J. Parlamentarzyści za Augusta II i Augusta III Sasów. *Parlamentarzyści Polscy od XVI do XX wieku*. Opole, 1999, p. 45.
- [107] *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego*. Opracowanie Kowiecki J. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1991.
- [108] Łowmiańska, M. Udział Communitatis Mercatoriae w samorządzie wileńskim. *Litvano – Slavica Posnaniensia: studia historica*. Poznań, 2003, p. 87.
- [109] Ragauskas, A. Vilniaus miestiečių valdančiojo elito dalyvavimas seimuose XVII a. antrojoje pusėje. *Lituanistica*. 1998, Nr. 4 (36), p. 18–40.
- [110] Łowmiańska, M. *Min. veik.*, p. 84–92.
- [111] Taip pat žr. 1665 m. susitarimą, plg. Łowmiańska, M. *Ten pat*, p. 86, nuor. 86; p. 87.
- [112] Łowmiańska, M. *Op. cit.*